

Hekseforfølgelse efter »hekseprocessernes tid«

Et bidrag til dansk etnohistorie

Af Gustav Henningsen

Indledning

Man plejer at sige, at hekseprocesserne i Danmark ophørte omkring år 1700, og at den sidste heksebrænding fandt sted på Falster i 1693. Ingen af delene er helt rigtige. Henrettelsen på Falster, hvor heksen dog blev halshugget, før hun kom på bålet, var den sidste officielle heksebrænding her til lands. 30 år efter blev en gammel kone brændt ved en hekselynchning i Salling. Og hvad processerne angår, så fortsatte hekse med at komme for øvrigheden helt op til begyndelsen af vort århundrede, men det var dog efterhånden altid »omvendte« hekseprocesser, således at det var »heksen«, der anklagede den, der havde beskyldt ham eller hende for hekseri. Der findes en rig litteratur om dette emne rundt om i tidsskrifter og aviser, men det er altid enkelte sager, der behandles, og de ledsages næsten altid af forfatterens undrende betragtninger over, at sådan noget kunne finde sted så længe efter »hekseprocessernes tid«. Nærværende artikel er et forsøg på at vise, hvorledes der, når vi lægger alle disse isolerede sager op ved siden af hinanden, kan slås bro mellem »hekseprocessernes tid« i det 16. og 17. århundrede og folkemindeoptegnelsernes tid i det 19. og 20. århundrede. Samtidig vil jeg gerne vise, hvorledes det nyere procesmateriale ofte har større etnohistorisk kildeværdi end det ældre fra før 1700, hvor forhørene snarere tog sigte på at bekræfte tidens heksetro end på at klarlægge, hvad der faktisk var passeret i den konkrete sag. Mit materiale begrænser sig stort set til, hvad jeg har kunnet finde henvisninger til i Dansk Folkemindesamlings registre. Om ikke andet så kan dette i al sin mangelfuldhed tjene til at vise, at man med udbytte kan lede efter hekseprocesser i vore retsarkiver fra efter 1700, for ikke at tale om vore aviser fra det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede.

Avismaterialet har trods sine korte og upræcise oplysninger ofte en fordel fremfor folkemindeoptegnelserne. Læser vi for eksempel i bind VI,2 af Evald Tang Kristensens *Danske Sagn* (Århus 1901), der udelukkende handler om hekse, får vi let det indtryk, at meddelerne af disse sagn ikke selv troede på hekseri. Det foregår næsten altid »før i tiden«. En af de få undtagelser fra denne regel er en optegnelse af Karen Marie Rasmussen i Linde (død 1895), men hun skriver også til Tang Kristensen: »Jeg har betænkt mig længe på, om jeg skulle skrive noget af dette, da »heksen« lever endnu, [*overstreget*: og det hele er af så ny dato]« (DS VI,2, s. 6; DFS 1929/1 K. M. R.).

Når vi derimod læser aviserne, ser vi, at heksetroen var hård og brutal virkelighed helt op til århundredskiftet. Den megen datid i folkemindeoptegnelserne er måske udtryk for, at heksetroen var for levende til at blive omtalt i nutid; for nok var optegnerne mest interesseret i »det gamle«, men datidformen har på den anden side også kunnet hjælpe en meddeler til ikke at udlevere alt for kompromitterende oplysninger. Endnu i 1960erne, hvor jeg undersøgte heksetroen på en dansk ø ved interviews med personer udvalgt blandt dem, der kendte til traditionen, viste hver femte af mine henved hundrede meddelere sig selv at være heksetroende. Dette øsamfund er nok en undtagelse, men man går næppe for vidt ved at hævde, at heksetroen var levende de fleste steder i Danmark til omkring første verdenskrig.

Nyere forskning (jf. Henningsen 1971; 1973) har vist, at heksetro ikke hænger sammen med tåbelige misforståelser og manglende oplysning, således som man siden rationalismens gennembrud gerne har villet lære os. Heksetroen er en livsanskuelse, der sætter folk i stand til at klare en god portion af dagliglivets problemer. Den lærer ikke, som kirken gjorde det herhjemme, især siden pietismens tid, at uheld og modgang er Guds prøvelser, som man må bære med samme ydmyghed og tålmodighed, som Job i Det gamle Testamente. Ifølge heksetroen kommer det onde i tilværelsen ikke som prøvelse eller som straf for begåede synder, men som nederdrægtige anslag fra en bestemt slags mennesker, der står i pagt med mystiske kræfter: heksene. Heksene er imidlertid ikke uovervindelige. De kan bekæmpes på to måder, enten gennem modtrolddom, hvor man, eventuelt med assistance af en klog mand (eller i Afrika en *witch-doctor*), retter angreb mod den overnaturlige side af heksens væsen; eller ved at man, da heksen jo også er et menneske af kød og blod, griber til fysisk vold. Det onde i tilværelsen lader sig altså bekæmpe som en konkret modstander. Dette er heksetroens erkendelsesmæssige (kognitive) funktion. Men den har også en anden funktion: Heksen er indbegrebet af alt, hvad der er antisocialt og går på tværs af samfundets normer (jf. Henningsen 1970); man hører herhjemme ofte beskyldninger som hore og heks, eller tyv og heks, i flæng. Heksetroen får kort sagt moralsk betydning derved, at alle bestræber sig på at opføre sig således, at ingen skal kalde dem hekse. En tredje og vigtig

funktion har heksetroen som en slags sikkerhedsventil for al den skjulte aggression, som ikke kan komme til udtryk ad naturlige kanaler, fordi samfundet ikke tolererer det. Det er ikke velset at vise en fattig tigger bort uden at give ham lidt, eller at lukke døren for sin nabo, når han kommer for at låne noget, eller at smide sin svigermoder ud, når hun bor hos én på sine gamle dage; men kan man overbevise sig selv og de andre om, at disse mennesker i virkeligheden er hekse, så har man frikort til at smide tiggeren på porten, slå døren i lås for naboen, og henvise svigermoderen til at bo i et udhus og leve af de madrester, man stiller ud til hende. Dette er blot eksempler på mildere aggression mod hekse i Danmark indtil omkring 1900; jeg skal senere vise, hvor langt man kunne gå i tilsidesættelse af moralske og sociale normer, når man én gang havde »erfare«, at en person ikke var noget rigtigt menneske, men en heks.

Det mest karakteristiske træk ved nyere forskning, og her tænker jeg særligt på de socialantropologiske undersøgelser i Afrika af Evans Pritchard og hans efterfølgere, er, at man har koncentreret sig om de heksetroende. Herved er man blevet i stand til at løse en del af de problemer, som den traditionelle europæiske forskning, der gennem et par århundreder havde stirret sig blind på heksene, ikke kunne give svar på. De definitioner, som jeg vil gøre brug af i det følgende, er for en stor del inspireret af Afrikaforskningen, selvom jeg dog går mere radikalt til værks end Evans Pritchard og hans efterfølgere (Evans Pritchard 1935, 417 f.; Douglas 1970). Jeg bryder også med de definitioner, som jeg selv har fremsat ved en tidligere lejlighed. I modsætning til tidligere, hvor jeg som kriterium brugte den rolle, samfundet (gruppen) tillægger den enkelte i forholdet til det magiske (Henningens 1969a, 727), så har jeg denne gang valgt at tage udgangspunkt i de konkrete handlinger og definere de magiske roller efter, hvad folk rent faktisk foretager sig, og se bort fra, hvad de andre så tror om dem, de fiktive roller, om man vil. Et sådant kriteriums anvendbarhed afhænger selvfølgelig af, om kilderne tillader os at trænge til bunds i, hvad der rent faktisk er passeret. Noget sådant er ikke altid muligt for den moderne etnolog, som jo er afhængig af, hvor meget folk ønsker at fortælle ham, og det er heller ikke muligt for procesmaterialet fra det 16. og 17. århundrede, hvor heksenes vidnesbyrd ofte blev forvrænget, men til retslige kilder fra rationalistiske perioder er kriteriet i høj grad anvendeligt, idet de anklagede på den ene side fortæller meget, som de ikke ville komme frem med i et etnologisk interview, og på den anden side ikke blev presset til at bekende efter et fastlagt skema. For øvrigt kan man støde på denne form for retslige kilder længe før oplysningstiden, nemlig i de sporadiske tilfælde, hvor retsundersøgelsen er foregået på et rationalistisk grundlag. Den spanske inkvisitor Alonso de Salazar Frias' undersøgelse af baskernes heksetro i begyndelsen af det 17. århundrede er et eksempel på dette (Henningens 1969c, jf. min disputats *The Witches' Advocate* Reno, University of Nevada Press, under udgivelse).

Definitioner

Ved trolddom (*sorcery*) forstår jeg magiske handlinger, som det, uanset om det fører til det ønskede resultat, er muligt at udføre. Ved hekseri (*witchcraft*) forstår jeg magiske handlinger, som er fysisk umulige, og som derfor kun eksisterer som trosforestillinger. Ved modtrolddom (*antiwitchcraft*) forstår jeg trolddom, som udføres med henblik på at forebygge, afsløre eller bekæmpe hekseri. For professionelle udøvere af modtrolddom vil jeg bruge betegnelsen heksemestre (*witch doctors*); hvor der er brug for det, vil jeg i mangel af bedre bruge troldmand/troldkvinde (*sorcerer/sorceress*) som betegnelse for udøvere af trolddom, og endelig vil jeg bruge betegnelsen heks (*witch*) for mandlige såvel som kvindelige udøvere af formodede magiske handlinger. Jeg skriver *formodede*, for som man vil bemærke er en heks ifølge min definition altid en person, som *ikke* har »gjort noget«. I modsætning til en række socialantropologer (f. eks. Firth 1964, 237) mener jeg nemlig ikke, at man kan studere hekse uden at tage stilling til, om de foretager sig noget af det, som de bliver beskyldt for. Hvis det viser sig, at en for hekseri beskyldt person faktisk har praktiseret en form for forgørelsesmagi, så er han ifølge min opfattelse slet ikke nogen heks, men en troldmand. Det må også understreges, at tilhængere af vor tids forskellige former for »heksekult« falder helt uden for denne definition. Disse moderne troldmænd og mystikere har intet at gøre med hekse i traditionel betydning; hvis de overhovedet har nogen tradition, går den tilbage til den lærde magi, som man især inden for overklassen har følt sig draget af gennem århundreder. Lad mig endelig slå fast, at mine definitioner af hekseri og trolddom er operative. De stemmer – for nu at vende tilbage til Danmark – hverken med den folkelige opfattelse, hvor man skelnede mellem at »gøre godt« og at »gøre ondt«, eller med den juridiske opfattelse, hvor man skelnede mellem »ægte trolddom« og »uægte trolddom«, alt efter om der forelå en djævelpagt eller ej.

Overklassens syn på trolddom og almuens opfattelse

Vi har i Danmark ingen lov, der afskaffer hekseprocesser på lignende måde som det skete i Frankrig 1682, Preussen 1714 og England 1736. Muligheden for at straffe en person med fængsel på livstid, hvis han forsøgte at skade en anden med »galne indbildede kunster« (D.L. 6-1-10), bestod indtil 1840, hvor de fleste af trolddomsbestemmelserne i Christian 5.s Danske Lov blev afløst af en bedrageriparagraf, der fastsatte nogle ugers fængsel på vand og brød. Hovedbestemmelsen om trolddom stod derimod ved magt lige til Danske Lovs afskaffelse med straffeloven af 1866. Den lyder i al sin gru: »Befindes nogen troldmand, eller troldkvinde, at have forsvoret Gud og sin hellige dåb og kristendom, og hengivet sig til djævelen, den bør levende at kastes på ilden og

opbrændes« (D.L. 6-1-9). Disse bestemmelser var ikke bare formelt i kraft efter 1700, de blev skam brugt langt op i tiden, som jeg senere skal vise det. Men først vil jeg lige have gjort op med en anden misforståelse, nemlig den at overklassen (for nu at samle adel, præste- og borgerskab under ét) på Holbergs tid brød med de forrige århundreders hekse- og djævletro. De rationalistiske strømninger udefra bevirkede nok, at overklassen fik et nyt syn på hekseri og trolddom og nu for det meste så ned på den slags som hedensk overtro og simpel almuesnak. Men noget radikalt opgør med hekse- og djævletroen som det, der fandt sted i England, Tyskland og Frankrig omkring år 1700, fik vi aldrig herhjemme. Man kan med et udtryk hentet fra den engelske historiker Trevor-Roper sige, at i Danmark forblev den »intellektuelle grundvold« for heksetro uantastet indtil midten af forrige århundrede. Ingen bestred den teoretiske mulighed af at slutte pagt med fanden eller forgøre sin næste, alt hvad man gjorde var at understrege vanskelighederne ved at føre retsgyldige beviser i sager af denne art og mane dommerne til den største forsigtighed. Dette fremgår klart af rets- og kulturhistorikeren Jørgen Jacobsens gennemgang af det 18. og 19. århundredes skribenter og lovkommentatorer; et af de mest inspirerende afsnit af hans grundige undersøgelse af danske højesteretsdomme i trolddomssager, der dog ellers lægger hovedvægten på det 16. og 17. århundrede. De følgende eksempler er alle hentet fra Jacobsens fremstilling (se Jacobsen 1966, 209–229).

Holberg skriver i 1748, at der »fortælles så mange troværdige historier, så at det er vanskeligt aldeles at nægte hekseri« (91. Epistel). Juristen C. D. Hedegaard indrømmer i sin afhandling om den danske kriminalret (1760, optrykt 1773), at »trolddom eller hekseri er noget, som er fornuften ubekendt, men når man tror skriften eller det åbenbarede Guds ord, kan det i almindelighed ikke nægtes«. Dog råder han dommerne til den største forsigtighed i de konkrete tilfælde, »at han ikke lettelig tager eller anser nogen for troldmand«, for historien viser til fulde, »at mange uskyldige således for dum er blevet brændt, cf. *Beckers bezauberte Welt*«. Og når det gælder almuens mener Hedegaard ligefrem, at det er farligt at operere med disse ting som en filosofisk mulighed. Han spørger sig selv »om det ikke var bedre, at man ikke statuerede eller troede, at der var hekseri til; thi så tænkte ingen derpå, eller fik lyst til at engagere sig dermed.« I 1788 udtalte en juridisk professor, Laurits Nørregaard, i sine forelæsninger: »I vore oplyste tider antager man ligeså lidet loven som fortællinger og efterretninger om hekseprocesser som bevis for tingenes mulighed. Det bliver derfor en hovedadvarsel for alle dem, som have eller få at bestille med sager betreffende beskyldninger for trolddom . . . på det allernøjeste at undersøge og erhverve vished om *corpus delicti*, førend de anvende lovene; ikke blindt sætte lid til overtroiske vidner, og allermindst fæste tro til den anklagedes egen bekendelse.« Mere radikal end de foregående er højesteretsadvokat Christian

Brorson i sin fortolkning af Danske Lov (2. udg. 1797). I sin kommentar til den ovenfor citerede paragraf om bålstraf for djævlepagt kommer han med følgende geniale argumentation: »Løftet må, efter læren om kontrakter, være antaget af djævelen; at antagelsen må være godtgjort, viser ordet »befindes« og tingenes natur . . . Men hvorledes bevises da forbrydelsen? Ingen dødelig kan besvare dette spørgsmål . . . Vi have da her en artikel, der aldrig kan anvendes.« Den første, der tager direkte afstand fra dette lovsted, er politikeren og juristen T. Algreen-Ussing, som i 1850 – i fjerde »aldeles omarbejdede« udgave af hans *Haandbog i danske Kriminalret* – skriver: »Dette lovsted må i det hele betragtes som bortfaldet, da et sådant forbund med djævelen nu af alle erkendes som en umulighed.« Det var et år efter indførelse af religionsfrihed med grundloven af 1849 og 16 år før Danske Lovs afskaffelse. Så længe skulle der altså gå, før nogen turde sige det rent ud!

Selvom vejen således stod åben for hekse- og trolddomsprocesser helt op til midten af forrige århundrede, var det dog fra omkring år 1700 blevet vanskeligt for folk at få øvrighedens medhold i de egentlige hekseprocesser. Ved slutningen af det 17. århundrede kunne man allerede høre almuens skumlen over, at øvrigheden helt havde ladet den i stikken, når det gjaldt den slags forbrydere. En af dommerne, der voterede i den store skandalesag omkring den såkaldte »besættelse« i Thisted, oplyser således i 1697, at det i den brede del af befolkningen er en meget almindelig og udbredt opfattelse, at de jyske landsdommere »aldrig [mere] dømmes nogen troldkvinde [dvs. heks] til bål og brand, og derfor har de så mange troldkvinder i Jylland« (Bæksted 1959, 418). Da de fynske landsdommere i 1708 frifandt en heks, som ved Schelenborg birketing var dømt til bålet, vakte det den største forargelse på hele Hindsholm (Henningens 1969b, 376). Desværre er det kun undtagelsesvis, at kilderne sådan som her giver os oplysninger om den folkelige opinion i almindelighed. Så sent som år 1778 påstod Jacob Worm Skjelderup, at »syv ottendedele af [alle] voksne mennesker« fuldt og fast troede på hekseri (Skjelderup 1778, 2). Skjelderup var ganske vist præst i Drammen, da han udgav sit skrift mod hekseovertroen, men han kan meget vel bygge på erfaringer fra sin tid som huslærer på Sjælland 1746–1755. For at få Skjelderups påstand efterprøvet kunne man måske med held gå til de gejstlige arkiver. Jeg ved ikke, om det var et standardspørgsmål, men engang i 1770'erne var der i hvert fald en præst i Hads herred, som under overhøringen i kirken spurgte en af de unge: »Tror du, at der er hexer til?« hvortil det unge menneske svarede: »Ja, der æh mænd manne i Gylling!« (Blicher 1800, 25 f.). Vi skal helt op til 1822 (Frydendahl 1934, 140) før vi finder en mand af folket, der kommer til orde, uden at det sker via en øvrighedsperson eller en folkemindesamler (det sidste er i reglen ikke stort bedre). Jeg tænker her på Eskel Sørensen (1771–1835), der var søn af en selvejerbonde i Balslev på Fyn, og som grundet invaliditet kastede sig over boglige

sysler og skriverier. Et af hans mange interessante manuskripter bærer titlen: »Hvad ieg veed og hvad ieg meen om Trolddom, Sandsigere, Mane, Vise igien, Spøgelse og Forvarsler«. Heri skriver Eskel Sørensen: »Men nu vil jeg henlede opmærksomheden på, hvad vores nutidens gejstlige siger om sådanne videnskaber . . . At tale med en præst om spøgelse eller trolddom er omtrent det samme som at tale med en jøde om Kristi fødsel . . . Thi man må fortælle . . . så nøjagtigt, som man vil, så hedder det sig endda at være løgn; enten er tildragelsen gået naturligt til, eller der var hørt eller set fejl. At de lærde tror noget andet . . . end de siger . . . derom er ingen tvivl, det tror jeg for min part. Men at de vil have slige fordomme, overtro, signeri [og] trolddom udryddet hos al-

Tinghøjen på den gamle Bostrup hede, hvor hovedmændene i indebrændingen af »heksen« Dorthe Jensdatter blev henrettet år 1723. Højen ligger et par hundrede meter fra hovedvejen mellem Skive og Glyngøre, ved nordsiden af vejen til landsbyen Bostrup. Ingvard Mølbjerg fot. 1975. Dansk Folkemindesamling.

muen, er nok ventelig hensigten. At præsterne søger at udrydde den forom-
meldte skadelige lærdom ved at få de slemme bøger fra dem . . . er jo en herlig
og priselig sag, thi hvordan ville det gå, når [dvs. hvis] trolddomskunsten mel-
lem almuen var så almindelig som imellem finnerne i Lapland, men at de rent
vil udrydde troen og meningen om en ting, der virkelig efter den hellige skrift
er til, [det] synes mig derimod at være forkert og fejl sag« (Frydendahl 1935,
43 f.). Eskel Sørensens mistanke om, at overklassen spillede dobbeltspil over
for almuen, turde være bekræftet af det foregående.

I det følgende skal jeg foretage en kortfattet gennemgang af processerne efter
1700, som jeg i overensstemmelse med mine definitioner har opdelt i fire grup-

per, alt efter om sagen drejer sig om 1. hekseri, 2. modtrolddom, 3. andre former for trolddom (helbredelsesmagi dog undtaget) eller 4. forskrivelser. Inden jeg giver denne oversigt, vil jeg dog fordybe mig i en enkelt af sagerne. Den viser nemlig, hvor afhængigt et landsbysamfund endnu i begyndelsen af det 18. århundrede var af hekseprocesser, men man får indtryk af, at myndighederne ikke var til sinds at røre en finger, med mindre folk ligefrem kom med den anklagedes egen tilståelse. Sagen har trods sin betydningsfuldhed hidtil været meget lidt kendt. Den eneste der har haft fat i originalmaterialet i Viborg Landsarkiv og Rigsarkivet er Jeppe Aakjær, som udnyttede det til en kronik, der siden udkom i bogform (Aakjær 1910). »En Landsby-Tragedie« kalder han sit lille mesterværk, hvori han trods megen troskab mod kilderne dog tager sig flere friheder end en historiker normalt ville kunne tillade sig.

Den sidste heksebrænding i Danmark 1722

Den 24. november 1722 døde der en hest for bonden Christen Tordahl i Øster Grønning i Salling. Christen stod selv og ynkedes over »æ bæst«, mens det stredes med døden. Han havde sine mistanker om, hvem der var skyld i ulykken, og så snart hesten var kreperet, tog han en vognkæp og gik hen til Peder Tecker, hvor han vidste, at han kunne finde Dorte Jensdatter.

Dorte Jensdatter var en halvgammel kone på »over 50 år«, der boede alene i et lille, forfaldent hus og ernærede sig af at gå ud at spinde for folk. Hendes eneste slægtning var vist en broder, Laurs Jensen, der tjente hos præsten i Nautrup i den modsatte ende af Salling. Om Dorte gik der det rygte, at hun »kunne med trolddom«, og man sagde, at det var hendes skyld, at folkene i Øster Grønning nu i nogle år efter hinanden havde mistet deres »bæster« og »fæhøveder«. Hun havde også forgjort to børn, så de langsomt »visnede bort«; det ene hos Mads Christensen for et par år siden, det andet hos Peder og Karen Teckers, hvornår oplyses ikke, men det var altså ikke desto mindre her, at Dorte Jensdatter for tiden sad og spandt om aftenen!

Da Christen kom derover, bestemte han sig alligevel til at stille vognkæppen udenfor og gik ubevæbnet ind i stuen, hvor Dorte sad sammen med Karen Teckers. Han forklarede sig ikke nærmere, men bad Dorte følge med hjem til hans kone. Dorte var straks klar over, hvorfor han var kommet: »Skulle jeg nu også have skyld for dit bæst, ligesom for de andre,« sagde hun, men fulgte alligevel med ham hjem. Senere ud på aftenen, da Karen Teckers var gået i seng, kom Dorte uden for vinduet for at fortælle hende, at hun nu havde været hos Christen Tordahls.

Næste dag, som var en torsdag, var Karen Teckers hele to gange henne hos Christen Tordahl for at få ham til at samle nogle af naboerne og komme over til hende om aftenen, så de kunne få udspurgt Dorte i vidners nærværelse »og

høre om hun ville tilstå noget . . . eller hvad råd de kunne få med hende«. Christen fik både besked på at gå til Laurs Nielsen og Niels Clausen, men da de kom over til Karen om aftenen klokken 8, mødte de fire mand høj, for på vejen havde de fået overtalt en anden af naboerne, Anders Nielsen Nørby, til at følge med. Lidt efter dukkede en femte op, landsoldaten Christen Clausen, for da han så, at der var nogen inde hos Karen Teckers, gik han indenfor. Peder Teckers var derimod ikke med, han lå på dette tidspunkt allerede i sin seng, enten han så var syg eller var gået tidlig til ro. Forhøret blev ledet af Christen Tordahl, der anklagede Dorte Jensdatter for, »at hun var skyldig i hans bæst's død. Hvilket hun,« som det hedder i Tordahls forklaring til retten i Viborg, »ikke ville tilstå ej heller svor derfra.« De andre spurgte hende ud: »om hun var skyldig i deres bæster som var døde. Hvilket hun ikke ville tilstå eller fragå. Men Peder Teckers barns svaghed og død var hun skyldig udi.« (Ifølge Christen Tordahl og hans hustrus forklaringer til retten kom »heksen« virkelig med denne bemærkelsesværdige tilståelse, men det er sikkert urigtigt, eftersom barnets egen moder, Karen Teckers, over for retten ikke kunne bekræfte at have hørt noget sådant af Dortes mund). Midt under forhøret fandt Christen Tordahl på at sende bud efter Mads Christensen, faderen til det andet barn, som Dorte havde dræbt med trolddom. Men det fik de ikke meget ud af, for da han kom, var han »overmåde drukken«. Noget senere sendte Karen Teckers sin dreng efter Christen Tordahls kone, og selv om hun allerede var gået i seng, stod hun op og klædte sig på og kom over til dem.

Efter at de havde gået hende på klingen i et par timer uden at opnå andet end undvigende svar, sagde Christen Tordahl til Dorte Jensdatter, at hun skulle følge med hjem til sig selv. Dorte adlød godvilligt og gik selv i forvejen ned til sit hus. De andre fulgte bagefter. Christen havde på vejen ud fået fat på et tøjlr hos Karen Teckers, og mens han gik med de andre, sagde han, at han ville »eksaminere hende om det bæst, han havde mist'«. Men de var alle enige om, at »de ikke ville gøre hende noget ondt«. Et stykke bagefter de andre kom Karen Teckers og Christen Tordahls kone med en tranlampe og noget halm, for at de kunne have noget at se ved. Da mændene kom ned til huset, faldt de over Dorte og bandt hende inde i stuen ved en stolpe, der stod midt under loftets tværbjælke. Christen Tordahl bandt hende selv, mens Laurs Nielsen hjalp med at holde fast i rebet. Hendes ene ben bandt de til *sulen* nede ved gulvet, og hendes ene hånd bandt de til bjælken over sengen. Der var så lavt, at de dårligt kunne stå opret derinde under det tarvelige loft af egerafter og tørrede græstørv. De sagde til hende, at hun skulle bindes, for at hun kunne være der næste morgen, når de skulle føre hende til herremanden, så hun kunne blive straffet; men fra nu af kom der ikke mere fra Dortes mund. »For den ynks skyld han så på hans bæst«, tog Christen Tordahl fat på at »friste hende«; han tog tranlampen, som hans kone stod med, og førte den frem og tilbage

tæt ved Dortes ansigt, så der gik ild i hendes hovedlin. Men Anders Nørby, som stod ved siden af, skyndte sig at slukke det med en finger. Så tog Christen Tordahl en visk halm og tændte ild til den og kastede den på gulvet, så den næsten lå under hendes klæder. Da der ikke gik ild i dem, faldt der flere bemærkninger om, at det nok var fordi, hun var en troldkone. Men Laurs Nielsen og Niels Clausen kaldte de andre til besindighed og sagde: »Lad nu være, I ser nok, det kan ikke brænde. Det er nok denneher gang, lad os ikke friste hende mere,« og »så pirrede han [Laurs Nielsen] ilden og strået fra Dorte Jensdatter med sin kæp.« (Ifølge et andet vidne, som ganske vist var Christen Tordahls egen kone, var det ham og Laurs Nielsen, der råbte: »Børn nu er det nok, lad os ikke friste hende længere«).

Netop i dette øjeblik kom Karen Teckers med noget sodet halm, som hun havde revet ud af stråtaget, og kastede det til den halm, som lå og brændte på gulvet. Og nu flammede ilden op og fik tag i Dortes klæder. Den fulde Mads Christensen var blevet forsinket, for han og landsoldaten havde været inde hos Anders Hendriksen at få ild på deres piber, men han nåede tids nok frem til at se halmvisken ligge på gulvet, og det foranledigede ham til at råbe: »Kan hun ikke brændes anderledes, så skal hun brændes i dødens og djævelens navn!« Imens stod Laurs Nielsen og ragede med sin kæp, mens han råbte til Niels Clausen, at de skulle redde hende. Niels Clausen rodede i lommen efter sin kniv, men kunne ikke finde den. »Nu ville I have hende reddet, at hun skulle gøre mere ondt,« råbte Karen Teckers og kom farende ind med en ny bunke halm, som hun smed på ilden, der nu tog sådan fat, at de ikke længere kunne nære sig for »kvalm og røg«, men måtte springe ud af stuen. Udenfor var der stadig nogen, der råbte om at redde hende, men ilden havde allerede fat i loftet, og et øjeblik efter slog den ud gennem tagets ene side. Mens de stod der, så de Christen Tordahl gå om til tagets anden side med noget brændende halm. Laurs Nielsen råbte til ham: »Gør det ikke, det går os ilde allesammen.« Men Christen sagde, »at han skulle både svare til huset og til konen,« og satte så ild til taget.

De var kommet derned klokken godt ti, og en halv time efter lå det hele i aske. Bagefter samledes de hos Karen Teckers og bejamrede sig over det, der var sket. (Ifølge Niels Clausens vidneudsagn skulle selv Christen Tordahl have sagt, »at det var ilde, det var så gået til, og det skulle ikke have været så gjort«). Men Karen Teckers lo bare og sagde, at »det kunne ikke gå så hart til. Dorte Jensdatter havde altid været et skarn, og det var hun« (1).

Den herremand, som »heksen« skulle have været ført til næste morgen, hvis begivenhederne ikke havde taget magten fra dem, var oberstløjtnant Christian Kruse på Astrup, der ligger 3 km nord for Øster Grønning. Landsbyen havde dengang halvandet hundrede indbyggere (18 bønder og 15 husmænd, hvoraf

de 11 var jordløse) (2). Der har sikkert været flere vidner til Dorte Jensdatters indebrænding, men de 10, som blev draget til ansvar for forbrydelsen, fordeler sig på fem-seks familier, der alle var fæstere under oberstløjtnant Kruse, og det hus »heksen« boede i tilhørte også herremanden (3). Kruse var bortrejst i de dage (4), men så snart han kom hjem, lod han de 10 mistænkte hente og sætte i arrest på Astrup, hvor han dog ikke kunne have dem ret længe, da han hverken havde plads til at holde dem adskilt i enearrest eller mandskab til at bevogte dem. Allerede mens sagen var for på Salling herredsting, ansøgte han om at få fangerne overflyttet til Viborg. Den 21. december faldt herredstingets dom (5), og dagen efter afgik kongelig befaling til amtmanden om at stille to underofficerer og 20 soldater af landmilitzen til rådighed for oberstløjtnant Kruse, så snart han ønskede at få fangerne transporteret til Viborg (6).

Kort efter nytår, den 20. januar 1723, kom sagen for retten i Viborg. Landsdommerne, hvoraf den ene var digteren og godsejeren Tøger Reenberg, fandt, at sagen langtfra var tilfredsstillende undersøgt ved hjemtinget, og de følte sig derfor foranlediget til at afhøre hver eneste af de anklagede påny. Den 22. januar faldt landstingsdommen. Hovedmændene Christen Tordahl og Karen Teckers blev dømt til at halshugges og »kroppen siden at kastes på ilden og brændes«; Laurs Nielsen, som havde hjulpet med at binde offeret, dømtes til fredløshed; og Mads Christensen, som under branden havde »ladet falde nogle ugudelige ord«, dømtes til at stå åbenbart skrifte i Grønning kirke. De andre blev frifundet, og dette sidste synes at have været en væsentlig formildelse i forhold til hjemtingsdommen, der ikke længere er bevaret. Det blev dog bestemt, at eksekutionen ikke skulle finde sted, før oberstløjtnant Kruse havde indsendt dommene til kongen.

Sammen med landstingsdommen indsendte Kruse nu en længere skrivelse til kongen, hvori han, så godt det ellers var muligt, talte sine bønders sag. De havde været ubesindige og »overilede af drukkenskab«, da de satte sig for at forhøre »den kvinde Dorte Jensdatter« i den mening, at hun, der »iblandt dem i Øster Grønning by var mistænkt for trolddom«, da »enten selv måtte være årsag« til eller vidende om, hvoraf den »vanlykke« kunne komme, »at deres hoveder og kreaturer . . . i mængde og på særdeles ynkelig måde i halvandet år omkom på godset«. Alene det foregående år, oplyser Kruse, var der af godsets besætning af »bæster og kreaturer« døde 90 stykker. De to hovedmænd i mordbranden forsøgte han ikke at redde, men han bad dog om, at henrettelsen måtte ske med den formildelse, at deres legemer ikke skulle opbrændes på bålet, men at det måtte tilstedes deres venner og slægtninge at begrave dem på kirkegården. Derimod søgte han at få Laurs Nielsen fritaget for straf. Hans hustru, som var »med barn under bæltet«, var ved at gå fra forstanden af bedrøvelse, og for Kruse betød det også noget at kunne beholde ham ved gården, da han

var en af hans bedste fæstebønder, og han derved fik »nogen lindring i den ubodelige skade med de mange bæster og kreaturer han havde mist' ved godset«. Senere på foråret, den 9. maj 1723, ansøgte Kruse om, at der måtte bevilges Laurits Jensen, »den afbrændtes broder, som er eneste eftermålsmand«, fri proces ved højesteret på grund af hans fattigdom, og han kom med følgende nok så bemærkelsesværdige tilføjelse: Broderen, der som tidligere nævnt var tjenestekarl i Nautrup præstegård, har allerede tilgivet Karen Tecker »forseelsen« og har erklæret sig villig »til at tage pengebod derfor« (7).

Den 8. og 9. november 1723 kom sagen for højesteret. Her var man ikke sindet at lytte til sagens formildende omstændigheder, tværtimod. Landstingsdommene over Christen Tordahl og Karen Teckers blev bekræftet, Laurs Niensens landsforvisning blev endda skærpet til tvangsarbejde på Bremerholm for livstid, og af de 7 andre skulle ikke blot den fulde Mads Christensen, men også 4 af dem som landstinget havde frikendt, stå åbenbart skrifte, og det var såmænd billigt sluppet, for flere af højesteretsdommerne havde indstillet dem til tvangsarbejde i 3 år. Kun Peder Tecker og hans datter Inger blev pure frifundet (8).

Hvornår Christen Tordahl og Karen Teckers er blevet halshugget og brændt på Salling herreds tinghøj vides ikke (9), men der er næppe gået lang tid efter højesterets afgørelse af 9. november. Det er lige ved at kunne have faldet sammen med årsdagen for den ulykkelige tildragelse, natten mellem den 25. og 26. november 1722. Tinghøjen ligger endnu på Bostrup hede kun en mils vej fra Øster Grønning; venner og slægtninge har altså ikke behøvet at rejse ret langt for at se de to dødsdømte for sidste gang. Desuden er der formodentlig strømmet i hundredvis af mennesker til fra nær og fjern, for vi ved, at henrettelser før i tiden var en store publikumsattraktion. Måske har en visesælger også fundet vej ud til Tinghøjen på Bostrup hede for at benytte sig af de gode afsætningsmuligheder, der måtte være for en skillingsvise om mordbrændernes skændige gerning. En sådan vise forelå nemlig allerede på dette tidspunkt.

Visen var forfattet af sognepræsten i Skive, den lærde teolog og lejligheds-poet Christen Lassen Tychonius. Den kendes ganske vist først fra en halvtreds år senere udgave af magister Tychonius' »Vers og Indfald« (10), men i hele sin form og opbygning med overskrift og melodiangivelse bærer den præg af at være en skillingsvise. Det sidste bestyrkes da også af oplysninger fra både Aakjær og Achton Friis om, at visen er blevet sunget på egnen lige op til begyndelsen af vort århundrede (11). At visen er forfattet før dommen, fremgår klart af indholdet; sandsynligheden taler endda for, at den er skrevet umiddelbart efter, at nyheden om den frygtelige begivenhed er nået til Skive. Tychonius ved ikke rigtigt, hvad han skal tro, om denne »Quinde Dorothe« har været en troldkone eller har været uskyldig, men måden, hun er blevet ombragt på, finder han i hvert fald himmelråbende forkastelig:

Gudelig Erindring til Salling-
Boerne
om deres Overtroe i Anledning af en Quin-
des Forbrændelse i Grønning Bye,
under den
Mel. Mit Barn! frygt den etc.

1. Salling skam dig inderlig,
Om der dog er Skam i dig;
Slig en Synd er i dig skeet,
Som ei Himlen før har seet.
Skiøn da paa, at Gud er vreed,
Og at hans Retfærdighed
Har tilladt den Gierning leed.
2. Blues ved den Overtroe,
Som blandt dine Folk mon boe,
Her kan du jo see dens Frugt
Branden gir sin Stank og Lugt.
Giv Gud Ære, og bekiend,
Din' udraabte viise Mænd
Ikke er af Gud udsend.
3. Af de Folk i Grønning Bye
Gaaer nu Lande-Raab og Rye,
De sig Tanker fattede
Om en Quinde Dorothe,
At hun (efter deres Agt)
Stod med Satan i en Pagt,
Havde Folk og Fæe ombragt.
4. Det er Satans List og Spind,
At han os vil bilde ind,
At ei Gud vor Skabermænd
Held og Vanheld sende kan.
Dermed vil han slukke ud
Troe og Tillid til vor Gud.
Imod Lovens første Bud.
5. Dog har han end meer i Fad,
Stifter Mord, og ypper Had,
Saa en Synder ofte gaaer
Og et Nag og Hierte-Saar
Til sin Jeven-Christen bær,
Der dog vel uskyldig er,
Som vi har Exempel her.
6. De til deres onde Daad
Diævlen tog med sig i Raad,
Stormede til Quinden ind,
Hvor hun sad ved Teen og Spind.
Slæbte saa med hende fort
I den Nat saa fæl og sort,
Giorde kun Processen kort.
7. Hun da først med Baand og Bast
Bindes til en Suule fast.
Mand og Quinde ellevild
Fnyser, bander, tænder Ild,
Indtil hun og Huuset med
Uden Ynk og Miskundhed
Faldt i Kull og Aske ned.
8. Hver som har en Christen Troe;
Tænk, hvor Satans Engle loe,
Og hvor Herrens Engle sig
Græmmede vemodelig,
Da de saae i Christendom
Saadan Skam og Skændsel, som
Nep i Hednings Tanker kom.

9. Er hun nu uskyldig slæbt
 Hen til Baal og Brand, og dræbt,
 Raaber jo det Blod igien
 Op om Hevn til Himmelen,
 Men er Sagen kandt og klar,
 At hun en Trold-Kone var,
 Da fast større Skyld de har.
10. Thi saavidt de havde Magt,
 De paa eengang har jo bragt
 baade Siæl og Legeme
 Hen udi Fordømmelse,
 Og ved Ilden, de har brugt,
 Hindred Poenitentzens Frugt,
 Naadens Dør for hende lukk.
11. Retten dem vel nu har sat,
 Men vi bede Himlen, at
 De maa ved Bekiendelse
 Komme til Omvendelse,
 At om Legemet end maa
 Sin fortiente Straf udstaae,
 Deres Siæl dog maa undgaae.
12. Gud! lad andre speile sig,
 Til at kiende Satans Svig,
 Og at troe Guds sande Ord,
 Som saa rigt iblandt os boer,
 Og hos Gud i al vor Nød
 Søge Hielp og Trøsten sød
 Baade udi Liv og Død. Amen!

Om visen er faldet i publikums smag, skal jeg lade være usagt. Den udtrykte helt og holdent overklassens nye syn på den vulgære heksetro som uforenelig med from og inderlig kristendom. Det er Satans list, at han vil bilde os ind, at Gud ikke kan sende os uheld, siger Tychonius, og senere i visen kommer det andet nye synspunkt frem, det at heksetroen er hedensk overtro. At Tychonius opererer med den mulighed, at den indebrændte godt kan have været en »troldkone«, behøver ikke at være en indrømmelse til heksetroen som sådan; hans bekymring ligger på et højere teologisk plan: Hvis kvinden virkelig har indgået en pagt med djævelen, så er det højst beklageligt, at hun er død på denne pludselige måde, uden at hun har haft lejlighed til at angre en sådan handling og derved frelse sin sjæl fra fortabelse.

At heksebrændingen i Øster Grønning er rygtedes helt til København, kan vi se af, at Holberg spiller på begivenheden som noget velbekendt og satiriserer over den i »Hekseri eller blind allarm« (skrevet 1722 eller 1723, men af ukendt grund først opført 1750). I 1. akt, 4. scene siger »Manden«: »Huset må min tro sættes ild på«, og »Kællingen« svarer: »Ak, ja vist! Vil ikke øvrigheden gøre det, så skal jeg og mine venner gøre det på egen hånd, ligesom man gjorde nylig udi Jylland, hvor nogle skikkelige koner rottede sig sammen og satte ild på en troldkvindes hus« (Roos 1922, 290, 568).

En tredje samtidig, der omtaler begivenheden, er den lærde selvejerbonde, Christen Sørensen Testrup, der i sin »Rinds Herreds Krønike« om år 1722 skriver: »Dette år gik folkene i en landsby ved Astrup i Salling til og tog et kvindfolk, som de beskyldte for hekseri, og bandt hende fast i hendes eget

iboede hus og satte så ild på huset uden lov og dom (en uhørlig gerning!). For denne gerning blev nogle af dem rettede« (Nielsen 1868, 18).

Præsten Tychonius i Skive, aristokraten Holberg i København og Testrup, som var herredsfoged i Rind, repræsenterer alle overklassens fordømmelse af heksemordet i Salling, men hvorledes så almuen på denne sag? Det kan vi få en fornemmelse af gennem et sagn, der har levet i folkemunde op til slutningen af forrige århundrede, hvor Tang Kristensen optegnede det. Meddelelsen Peder Kristensen i Hvidbjerg, vest for Skive, henlægger ganske vist begivenheden til Lyby, som er nabosogn til Grønning sogn, men ellers er det forbløffende, hvor mange historiske enkeltheder der er blevet fastholdt gennem disse næsten 200 års mundtlige tradition. Takket være vort kendskab til grundlaget for dette historiske sagn kan vi endvidere gøre en række traditionsvidenskabelige iagttagelser. Vi ser, hvorledes handlingen er blevet koncentreret på et og samme sted, nemlig heksens hus, og hvorledes det med ilden, der i begyndelsen ikke antændte hendes tøj, er blevet udnyttet episk, som et magisk motiv: Først da de tænder i fandens navn, kan heksen brænde. Men ud over, hvad vi vidste i forvejen, har sagnet en oplysning, som ikke findes i de samtidige efterretninger: der var nogen der slap fra øvrighedens straf, fordi de kunne betale sig fra det. Først og sidst er dette sagn dog interessant ved at have overleveret os et vidnesbyrd om almuens holdning. Denne er helt på delinkventernes side. De gjorde en god gerning ved at brænde den onde heks, men de blev straffet af en hård og uforstående øvrighed:

»Der var en hegs i Lyby, hun sad ene i et hus og var så meget sleg i det. Naboernes kreaturer de døde, og såsnart hun i al hemmelighed havde været ved et kreatur, så gik det også til. Så blev mændene enige om det en aften at forsamle sig og vilde have hende brændt, for de var helt visse på, at hun havde forhegset dem og deres kreaturer, og nu vilde de have hende udryddet. De kom, siden æ lys var tændt, og hun var helt sleg: Hvad alle de gode mænd vilde her i aften? Ja, de vilde da have hende brændt. Så bandt de hende til en sule i æ frammers og stak ild på huset, og så gik der et par uden for, som for at se efter at afværge, te ingen andre skulde komme der og blive vidne til, hvad her foregik. Men huset kunde ikke brænde, der var ikke tanker om det, de døvede længe med det, og så satte de lyng op under hendes klæder og om hendes krop, men det hjalp endnu ikke. Så begyndte de at blive rædde for, at det vilde gå dem skidt af. Nu skulde det da gå så hårdt til, som det kunde og så tændte de det i Fandens navn. Da varede det kun et øjeblik, så stod det hele i én klinkendes brand, og så var det i én glød både hende og hendes hus. Men det gik dem skidt, og der blev en farlig anstalt om det. De drev med dem som høveder hen til Breumfod, som tinget var, og dem, der kunde betale for sig, de blev fri, men de andre måtte i slaveriet« (12).

Hekseri

Hermed er vi så nået frem til oversigten over hekse- og trolddomsprocesser fra 1700 til nutiden. Til dette og de følgende afsnit må dog lige knyttes et par forbeholdninger. Foruden regulære processer har jeg også medtaget sager, hvor det ikke er kommet til egentlige retsforhandlinger; selvom en sag ikke er nået videre end til en sognefoged, har jeg taget den med. Disse tilfælde tæller ganske vist kun som belæg i hekseribeskyldningernes historie, men dette er et nok så vigtigt aspekt; måske det allervigtigste, hvis vi en dag skal blive i stand til at give en acceptabel forklaring på, hvorfor hekseprocesserne ophørte. Det er nemlig et af hovedproblemerne i de senere års forskning.

Sagerne omtales i kronologisk orden efter det år, hvor processen er blevet indledt, eller de implicerede på anden måde er kommet i berøring med øvrigheden, det være sig dommer, præst eller sognefoged. Af hensyn til den overvældende stofmængde har jeg også måttet begrænse mig til kun at fremhæve enkeltheder, hvor jeg efter mere eller mindre vilkårlige synspunkter finder anledning dertil. Der kunne i mange tilfælde skrives ligeså vidtløftigt som om Grønningsagen, og som man vil se af bibliografien er det allerede sket for mange andre sagers vedkommende.

I 1700 fremkom pastor Johannes Boetius i Medelby med en skrivelse til Hertugen af Sønderjylland for at få at vide, hvorledes han skulle forholde sig i anledning af en »mærkelig casus«: »En syg kvindeperson i mit sogn kommer på de tanker, at hun er forhekset . . . Jeg som hendes skriftefader taler hende det så meget ud af sindet, at hun til sidst siger, at så har Gud lagt hende korset på«, men da »sygdommen imidlertid vedvarer, sender hun to personer til mig med følgende ærinde: Jeg skulle tillade hende at citere [dvs. stævne] den person, som hun mistænker for at have forhekset hende, hen til sig.« Da præsten også sætter sig imod dette, tager de sagen i deres egen hånd. Samme nat hentes den mistænkte med vold ud af sit hus og føres hen til den syge, der »skælder hende ud for heks og årsag til sygdommen, lader hende slå blodig og truer hende, at hun skal gøre godt, hvad hun har gjort ondt. Dette lover fruentimmeret, og snart derpå er den syge fri for sin sygdom og helt rask.« Trods præstens opfordring har kvinden ikke villet rense sig fra trolddomsbeskyldningen og søge æresoprejsning ved domstolene, og resten af brevet handler om, hvorvidt præsten nu fortsat kan tage »heksen« til alters og en lang række andre praktisk-teologiske overvejelser. Sagens endelige udfald kendes ikke (Eskildsen 1933).

I 1704 fandt en injurieproces sted ved Falsters herredsting, hvor Laurits Kiørup af Nørre Vedby blev anklaget for at have skyldt Hans Eriksens kone, sammesteds for en »trollheks« (Falsterske Retssager, s. 139–142).

1708 var året for den tidligere nævnte Hindsholmproces. Anledningen til denne sag var, hvad man med en moderne, parapsykologisk betegnelse ville

kalde »poltergejstfænomener«. På en gård, hvor den 14-årige Anna Lauridsdatter tjente, begyndte melsække, dejtrug og meget andet at flyve rundt. Hun blev ved Schelenborg birketing dømt til spindehus på livstid, mens en voksen kvinde, Karen Madsdatter, som hun havde udlagt som sin læremester i heksekunsten, dømedes til bålet. Ved landstinget i Odense blev Karen Madsdatter som nævnt frifundet, mens dommen om livsvarigt fængsel til den unge pige blev bekræftet af landstinget, fordi hun fastholdt at have forsvoret sin kristendom. Desuden fik birkedommeren en bøde for uforsvarlig og ulovmæssig procedure. Han havde dog, som jeg har fremhævet i min gennemgang af sagen andetsteds, ikke gjort andet, end hvad man ud fra det gammeldags standpunkt anså for en rimelig fremgangsmåde i den slags sager (Henningsen 1969b, 374–376).

I 1710 havde man en injuriersag ved Nakskov byting, hvor skipper Tolle Gut-tormsen stævnedes prokurator Anders Krag i Maribo for at have skyldt hans kone for at have forhekset Jacob Krag, prokuratorens broder, der var »slået af en mærkbar svaghed«. Prokuratoren brugte mange kneb for at hindre sagens førelse. Omsider blev han dog, efter at skipperen var gået til kongen, dømt til at gøre afbigt for sine beskyldninger og betale sagens omkostninger (Haugner 1938, 222–223).

1714 havde man en kombineret hekse- og trolddomsproces ved Falster herredsting. De anklagede var en klog kone fra Lolland og Bodil Hansdatter, som den kloge kone under et patientbesøg i Nørre Ørslev havde udlagt som heks. Begge var arresteret i nogle uger på Nykøbing slot. Sagen endte dog med oprejsning til Bodil Hansdatter. Men den kloge kone havde ellers kraftig opbakning af folk fra Nørre Ørslev, der bevidnede, at Bodil Hansdatter allerede var blevet afsløret for 12 år siden, da man havde kogt en potte mælk i fandens navn for at finde ud af, hvem der forgjorde kreaturerne på en gård. Som følge af dette modtrolddomsritual var Bodil Hansdatter kommet rendende, og da de ikke lukkede hende ind, var hun gået igen, men hun havde været alvorlig syg i flere dage derefter. Mærkeligt nok blev der ikke lagt sag an mod den kloge kone eller nogen af de andre for signen og manen, for det havde der ellers været et godt grundlag for (Falsterske Retssager, s. 144–154).

1718 havde man en injuriersag af format ved Gørding og Malt herredsting i Vestjylland. Beskyldningen gik ud på, at alle koner i Nørbølling (Folding sogn) på nær to var »troldkoner«. Sagen startede ved grandestævnet i Nørbølling og kom siden for på herredstinget, men ifølge lokalhistorikeren P. Eliassen melder tingbogen intet om udfaldet af denne sociologisk set yderst interessante proces (P. Eliassen i *Kolding Folkeblad* 12/4 1924 efter »Tingbogen 1714–18, fol. 430«).

1722 er året for hekselychningen i Øster Grønning, som vi har behandlet udførligt ovenfor. Mærkeligt nok nævnes denne sag ikke i J. C. Jacobsen: *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693* (Kbh. 1971). Fra tid til anden kan man

i dagspressen finde beretninger om heksebrændinger i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, men disse efterretninger lader sig alle afvise som »røverhistorier«, jf. nedenfor under år 1892 (s. 120 f.).

1726–30 verserede en stor hekse- og trolddomsproces i Hammerum herred. Den indledtes af Rinds sognepræst og bispem i Ribe, men kom siden for herredstinget. De implicerede var en klog mand helt nede fra Grindsted, som havde optrådt som heksefordriver flere steder i Rind sogn, samt heksene Mads Nielsen og hustru, som var åbenlyst beskyldt af den kloge mands klienter. Den kloge slap med at stå åbenbart skrifte og betale en bøde. Men samtidig fik de to 'heks' skam en advarsel om: »at de aldeles afholder dem fra slige usømmelige og ukristelige ulykkesønskninger, såfremt de ikke herefter vil indestå og svare, hvem de i slige tilfælde ville påsige og ondt ønske.« Kendelsen er foreløbig enestående (jf. Overgård 1930 og Chr. Parø Hansen i *Vejle Amts Folkeblad* 1/7 1957, der har en del supplerende stof fra tingbøgerne).

1762 har vi en regulær hekseproces ved Maribo byting. Christen Nielsen Møller anlagde sag mod Elbling Nielsen for ved »trolddom og gøgleri« at have forgjort hans arm. Den anklagede opnåede efter ansøgning stempelfrihed for alle de »indlæg, breve og bevisligheder«, som han kom til at fremlægge i retten. Men hvorledes denne sag mellem de to Mariboborgere endte, fremgår ikke af C. C. Haugners omtale i *Maribo Historie* (Haugner 1938, 223).

1766 fandt en større hekseproces sted på Falster. Her var det igen en heksemester, som gav anledning til, at der blev rejst tiltale mod »heksen«. »Udi sognepræstens og samtlige Sønder-Ørsløvs bomænds nærværelse og påhør« sigtede han Mads Olsens hustru, Karen Rasmusdatter, for at være en heks, »der havde ved djævelens kunst forgjort og forhekset Mads Krogs syge og sengeliggende hustru«, og han fortsatte med at sige, »at det skulle bevise sig selv, når han ikkun måtte få hende nøgen ud at svømme«. Han fik nu ikke lejlighed til at foretage denne hekseprøve, for kort efter blev han på foranledning af landsretten arresteret, og til trods for, at adskillige vidner fra egnen bestyrkede ham i hans beskyldning mod Karen Rasmusdatter, endte sagen med, at han blev dømt til 6 måneders tvangsarbejde på Citadellet, mens der blev givet fuld æresoprejsning til Karen Rasmusdatter (Strange 1934).

1771 anlagde en selvejerbonde, Lars Andersen i Klemensker på Bornholm, sag mod en nabo. Denne havde udspremt det rygte, at Lars Andersens kone havde slået hans kvæg med goldhed og i skikkelse af en »smørbara« udpattet hans køer, og at han sidenhen af Lars Andersen havde modtaget en vis sum i erstatning for de skader, som konens hekseri havde forvoldt ham. Sagen endte med fuld æresoprejsning til Lars Andersen og hans kone (Kofoed 1929, 92–94; »smørbara«, egl. smørbærer/smørbærerske, se Espersen 1908, 18–19 »Bara«).

1788 møder vi en anden af de mere fantastiske heksetrosforestillinger, nemlig den, at man kan finde ud af, hvem der er hekse, hvis man kommer i kirke med

et hønnikeæg i lommen. På Sjælland er traditionen knyttet til skærtorsdag. Under skærtorsdagsgudstjenesten dette år i Vemmelev kirke begyndte en dreng at snakke op om, at han kunne se: »fire kvindfolk siddende med baller og gryder på hovederne«. To af kvinderne angav imidlertid sagen for øvrigheden, og det endte med, at drengen og de to karle, som havde puttet ægget i lommen på ham, samt en gårdmandskone, som formodedes at have villet hævne sig på de fire kvinder ved at iscenesætte dette »slags gøgleri i Vemmelev kirke«, alle fik bødestrafte og 8 dage på vand og brød (Knudsen 1945).

1800, tirsdag den 18. marts, fandt det sidste heksemord sted i Danmark, lynchningen af den 82-årige tiggerske Anne Klemens i Brigsted i Østjylland. Hun blev pryglet ihjel af seks mænd under kommando af en smuk, ung kvaksalverske på 22 år, Anna Pauline Holck, der rejste omkring og kurerede for hekseri. Anne Klemens var i forvejen berygtet i sognet, og da hun kom indenfor et sted hvor den kloge pige opholdt sig for at kurere et barn, blev hun straks taget i forhør af Anna Pauline, som under frygtelige mishandlinger aftvang hende en heksebekendelse. Bagefter fortsatte de med at slå løs på hende alle sammen på den mest umenneskelige måde og så længe, at hun til sidst døde af det. For denne ugering blev kvaksalversken halshugget og de andre landsforviste. Heksemordet i Brigsted vakte stor opsigt i samtiden og fik præsten Niels Blicher til samme år at udsende sin lille pjece: *Venlige Forestillinger til alle Danske Bønder i Anledning af et den 18de Martii 1800 af Overtro begaaet Mord paa en uskyldig gammel Enke*, Kbh. 1800 (jf. Piø 1963, 205–206; en udtømmende undersøgelse byggende på et imponerende kildemateriale forefindes i Jakob Lykkes af Piø oversete artikel, se Lykke 1909).

1819–20 havde man en stor hekseproces på Orø i Roskilde fjord. For myndighederne var det nok snarere en forgivelsessag, men sådan oplevede folk det ikke (jf. sagnoptegnelsen efter Kirsten Olesen (1848–1933) i DST VI s, 226 f. nr. 537). Sagen startede med, at den 15-årige Ane Hansdatter i pinsen 1819 blev syg efter et besøg hos sin tidligere madmoder. Pigen beskyldte madmoderen for at have forhekset hende med noget tevand, som hun havde budt hende på. I juni måned begyndte byfogeden i Frederikssund sine afhøringer og følte sig foranlediget til at arrestere madmoderen, den 64-årige gårdmandskone Barbara Nielsdatter. Han holdt hende fængslet i 6 måneder, til trods for at en husundersøgelse hos Barbara ikke førte til noget, der kunne støtte teorien om forgivelsesforsøg. Den unge pige, der synes at have været hysteriker, kastede papir og andre mærkelige ting op i dommerens påsyn. Hun erklærede også, at Barbara over hele øen ansås for at være en heks, en udtalelse som dog ikke blev bekræftet af nogen af de mange vidner, som efterhånden afhørtes i sagen. Imens blev den syge pige undersøgt og behandlet af distriktslægen og stiftsfysicus, og de afgav en beretning til sundhedskollegiet om, at de intet tegn havde fundet på forgivelse. Den 8/1 1820 forelå den officielle udtalelse fra Sundhedskollegiet,

hvorefter dommeren ved Jægerspris birk frifandt Barbara, dog ikke mere end at hun dømtes til at betale sagens omkostninger, herunder også forplejningen under de seks måneders arrest. I øvrigt var der også andre punkter i denne sag. Den unge pige var mistænkt for at have lavet kunster med alterbrødet, og Barbara beskyldtes også for at have praktiseret trolddom med sold og saks (Carø 1919; jf. Thiele 1823, 42–43, 1843 II, 108).

Efter Orøprocessen kendes ingen eksempler på at øvrigheden under nogen form har taget hekseribeskyldninger alvorligt. Fra nu af finder vi den altid på »heksens« side.

1828 fandt en injurieproces sted ved Hornum og Fleskum herreders ret i Nibe. En heksemester havde beskyldt en mand i Nørre Tranders lige op i hans åbne ansigt for at være en heks og have forgjort et barn i denne by. Manden meldte ham til øvrigheden, hvor den kloge ikke blot måtte stå til ansvar for hekseribeskyldningen, men også for sin signen og manen (*Jyllandsposten* 9/12 1928, efter *Aalborg Stiftstidende* fra 1828).

1855, den 28. juni, blev en fattig enke i Vendsyssel overfaldet af to mænd, da hun var på vej hjem fra en mose, hvor hun havde skåret tørv hele dagen. De slog hende: »med knyttede hænder i ansigtet, hvorpå den ene strøg hendes tørklæde bort og begge gav sig på den voldsomste måde til at slide store håndfulde hår af hendes hoved. Omsider da de havde endt deres mishandling og den gamle kone vedblev jamrende at udråbe: »Hvorfor behandler I mig således? Hvad har jeg gjort jer?«, svarede den ene: »Det har du fået for, hvad du har gjort ved min kone og min pige.« Hvorefter de lod den mishandlede ligge og gik bort.« Citatet stammer fra *Hjørring Amtstidende* 31/7 1855. De to mænd, hedder det videre, var brødre, og de handlede efter anvisning fra en klog kone, der havde sagt, at de skulle udrydde heksens hovedhår og brænde det til et pulver, som den syge kone og tjenestepigen skulle spise for at blive helbredt fra forgørelsen. Ved sognefogedens mellemkomst indgik den gamle kone, der lå til sengs »i højt lidende tilstand«, næste dag et forlig og modtog ti kroner i erstatning fra volds mændene. Men siden fortrød hun forliget, hedder det til slut, da hun nu ikke kunne få nogen prokurator til at tage sig af sagen.

1857 fandt en ny heksemishandling sted i Jylland, denne gang på en gammel aftægtskone. Hun blev overfaldet og »skamslået, fordi hun af en »klog kone« blev betegnet som den, der »forgjorde« kreaturerne« (*Dagbladet* 15/6 1857 efter *Thisted Avis*).

I 1862 blev hekseribeskyldningerne ligefrem taget op på Ålborg stifts udvidede landemode, hvor en pastor Bøggild fra Åby i Vendsyssel talte om den skade som kloge mænd og koner gjorde i visse egne af Jylland ved at udlægge uskyldige mennesker som hekse. »En hel familie var således i talerens tidligere pastorat [Vammen, Bigum og Lindum, hvor han var præst 1851–61] igennem

tre slægtled lagt for had, som en djævelsk ond familie, af sådanne troldmænd, og han kendte personer, brave, kærlige, trofaste sjæle, som havde været sindsforvildelsen nær alene af sorg over at deres rygte var ødelagt» (*Hjørring Amtstidende* 10/7 1862, jf. *Beretning om Forhandlingerne paa Aalborg Stiffts Landemode i Juli 1862*, Aalborg 1862, s. 40–41, hvor Bøggilds foredrag og diskussionen refereres).

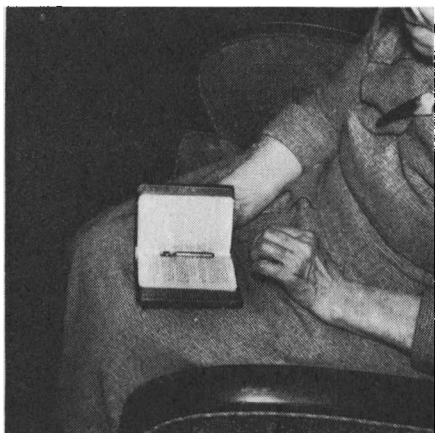
Året efter, i 1863, stævnedes en husmand ved Hillerslev-Hundborg herredsret (Thisted amt) en gårdmand for voldeligt overfald, hvorunder gårdmanden havde slået ham til blods. Gårdmanden forklarede retten, at han anså husmanden for en »trold«, der var i stand til at forgøre ham og hans hus, og under forhøret indrømmede han også, at »hvo der tror på forgørelser, tror også at kunne værges sig derimod, netop derved, at vedkommende bliver slået, så hans blod flyder.« Sagen blev dog forliget parterne imellem uden dom (*Fædrelandet* 3/3 1863).

1870 anlagde en gårdmand i en landsby på Randerseggen injurieproces mod sognefogeden, som beskyldte ham for at have forhekset hans datter, og »da dette ikke var tilstrækkelig sensation, for at have øvet trolddom imod de andre bønders køer«, så »disses mælk ikke ville give ordentligt smør« (*Dagbladet* 24/12 1870 efter *Randers Avis*).

1871 fik en husmand i Rutsker på Bornholm mistanke om, at hans køer var forhekset. På trods af, at det var midt i den saftige sommertid, fik han næsten ingen fløde af mælken. Han tilkaldte en klog kone, som bestyrkede ham i hans opfattelse og formodentlig også hjalp ham med at finde ud af, hvem gerningsmanden var. I hvert fald sendte husmanden bud efter en nabokone. Så snart hun kom derhen, afkrævede han hende en tilståelse, og da hun nægtede at have forhekset køerne, trak husmanden en revolver frem og affyrede to skud for at skræmme hende til at gå til bekendelse. Konen kom ikke noget til, men manden måtte affinde sig med et kortere ophold i den lokale arrest (*Faxe Avis* 26/9 1871 efter *Bornholms Avis*).

1880 havde man igen en injuriersag ved Hillerslev-Hundborg herredsret, hvor en købmand i en landsby på Vestkysten havde indstævnet en gårdmandskone »med mand og værges« for at udsprede det rygte, at købmandens kone havde forhekset hendes datter. Gårdmandskonen blev dog frifundet, da det ikke kunne bevises, at rygтет stammede fra hende (*Faxe Avis* 19/10 1880 efter *Thisted Amts Avis*). Efter indholdet at dømme er det den samme sag, som omtales hos Tang Kristensen, hvor Torn-Jakob i Hammer's kone skyldte Jakob Søens kone i Møgelbjerg for at have forhekset en datter som døde i krampe, og hvor de udlagde heksen ved hjælp af en nøgle og en salmebog (se DS VI,2, s. 51 nr. 172; jf. *Morgenbladet* 2/11 1880 aftrykt Kamp nr. 71).

1882 blev der ved Viborg birks ret rejst sag mod en kone på Fårvang hede.

Spåning med nøgle og salmebog demonstreret af to kvinder i Haderslev. Nøglen lægges ind i et tilfældigt opslag, og en snor bindes om salmebogen. Når bogen hænger stille, udtaler den, som skal spås, et ønske, og hvis bogen »svinger« hen mod hende, er det tegn på, at ønsket går i opfyldelse. Gustav Henningsen fot. 1965. Dansk Folkemindesamling.

Hun havde beskyldt to personer for hekseri, den ene for at have forhekset hendes ko, den anden for at være heksens læremester (*Faxe Avis* 17/6 1882 efter *Jyllandsposten*).

1884 var der injurieproces mellem to husmænd i Sønderbroby på Fyn, fordi den ene havde beskyldt den andens kone for at have forgjort hans gris (*Faxe Avis* 22/1 1884 efter *Fyns Stiftstidende*).

1887 havde man endnu en heksemishandling i Vendsyssel. En husmand på Hallunds Hede, Dronninglund herred, overfaldt en ældre nabokone med en møggreb og slog hende på ryggen, så hun nær var faldet omkuld, og derefter over armen, så den brækkede, altsammen fordi han mente hun bragte ulykke over hans ejendom. Sagen blev forliget med, at husmanden gik ind på at betale konens udgifter til læge og medicin, foruden 50 kr. i skadeserstatning og 10 kr. til de fattiges kasse (*Faxe Avis* 23/4 1887 efter *Vendsyssel Tidende*).

1892. »Flintekonens død«. Man møder i dagspressen ofte beretninger om sensationelt sene heksebrændinger i Danmark. Én der oftest må holde for er »Flintekonen« i Sevel sogn der, som hekse ifølge traditionen, ikke kunne dø, førend man fik ild under hende (se f. eks. *Holstebro Dagblad* 12/7 1958). Sandheden bag denne historie er, at en ældre enke, Inger Kjerstine Pedersdatter, der boede i et lille hus opført af flintesten i nærheden af Kalkværket i Sevel i hedeegnene i den nordøstlige del af Ringkøbing amt, i 1892 blev syg af mavekræft og led store smerter. To velvillige koner skiftedes til at pleje hende, og da døden

lod vente ubarmhjertigt længe på sig, kom de to koner en dag til at tale om, hvorvidt den syge mon ikke skulle have givet sig af med hekseri, således at det var grunden til at hun ikke kunne dø. De tog så den syge ud af sengen og lagde hende over et par stole, hvorpå de stak en skovl med gløder ind under hende. Det hele varede kun et øjeblik, og lidt efter at de havde lagt hende tilbage i sengen, gjorde døden endelig ende på hendes lidelser. Lægen fandt intet mistænkeligt, men angav mavekræften som dødsårsag. Men de to kvinder kunne ikke tie stille, så historien kom både præsten og sognefogeden for øre. Præsten kaldte dem til sig og holdt en formaningstale for dem, og sognefogeden tog dem også i skole og lod dem vide, at de kunne blive straffede for deres handling (Tage-Jensen 1942, 170–171).

1897 har vi den sidst kendte heksemishandling. En mand i »F.«, Vendsyssel, mente, at hans ko var forhekset af en gammel nabokone, og da hun intetanende kom for at aflevere et lånt brød, blev hun modtaget af konen med en strøm af skældsord, »og sluttelig af manden kastet på døren, hvorved hun forslog sig en del og fik forskellige skrammer i ansigtet«. Hun svarede med at melde manden til politiet, og for at slippe for videre tiltale tilbød denne at erlægge 15 kr. til politikassen (*Ribe Amtstidende* 30/12 1897 efter *Vendsyssels Tidende*).

1899 verserede der en sag mod en gårdmand, som havde beskyldt den kloge mand i Assentorp for at have forhekset hans kalv. Den kloge mand havde været inde i stalden uden gårdmandens tilladelse, og dagen efter var kalven død. Gårdmanden havde først søgt råd hos en klog kone, fordi han antog, at hans besætning havde været ude for »onde menneskers« anslag. Muligvis har det været den kloge kone, der fik ham til at beskyldte den kloge mand i Assentorp, og muligvis er der gået længe, før hekseribeskyldningen kom den sidstnævnte for øre. I hvert fald gik der 7 år, inden denne ved Sorø birk lagde sag an mod gårdmanden for æresfornærmende ytringer. Gårdmanden søgte at bagatellisere

A. Grand.

Bryndum - V. Næbel Kommune.

Mandag den 2. Maj modtages
Kommune- og Statskat i V. Næbel
Forsamlingshus Kl. 9—11 Form.,
i Bryndum Forsamlingshus Kl.
2—5. Tirsdag den 3. Maj i Forum
Forsamlingshus fra 9—11 Form.,
i Gjesing Forsamlingshus fra
2—5.

Lambert Lambertsen,
Kasserer.

Erklæring

Jeg Undertegnede, forhenv. Bestyrer hos Georg Pedersens Enke, erklærer herved offentligt, at alle disse ondartede Rygter om Husmand Morten Nielsen af Guldager, der tildels er udspreedt af mig og min forrige Husmoder Rabekke Pedersen af Guldager, om at nævnte Morten Nielsen skulde være i Besiddelse af Cyprianus og derfor kunde gøre unaturlige Kunster, tilbagekaldes herved og erklæres herved som Løgn og Opspind.

Erik Hansen Pedersen.
Enke Rabekke Petersen.

Patent til Salg

Dansk Patent Nr. 25723

Maskine til Tjæring af Tovværk
kan erholdes til Salg eller Fabrika

På bagsiden af Vestkysten 27/4 1921, mellem annoncer om auktioner, om kunstige tænder og om et patent til salg, findes denne erklæring, hvor de underskrevne tilbagekalder deres hekseribeskyldninger mod husmand Morten Nielsen i Guldager.

Auktion

ved Holsted St.

Mandag d. 2. Maj d.
A. Eftm. Kl. 1 lader Smed
Tranberg, paa Grund af Bortflytning ved Auktion, der holdes paa **Afholdshotellet ved Holsted St.** bortsælge en stor Del **Indbo** hvoraf fremhæves: Borde, Stole, Sengestøder, **Chaiselonguer**, 1 Skab, Servanter, 1 Kakkellovn samt **Køkkentøj**, Skilderier, 1 Parti nyt Smediejern og forskellige andre Smedieartikler, 1 brugt **Arbejdsfjedervogn** m m. m.

Købmand Roeds lader derpaa sælge **1 Sofa med Stole**, 4 Borde, **1 Billard med Tilbehør**, små Skabe, 1 Chaiselongue, 1 Par gode **Milt-tærstøvler**, Cykledæk og Slinger.

3 Maaneders Kredit.

Holsted, d. 26. April 1921.

H. Richter. Herredsfuldmægtig

**Kunstige
Tænder nedsatte**

sagen, men retten fandt ham skyldig og dømte ham til at betale en bøde på 20 kr. til Statskassen og andre 20 kr. i sagsomkostninger, og samtidig erklærede udtalelserne om, at anklageren skulle kunne hekse, for »døde og magtesløse at være« (*Kolding Folkeblad* 22/2 og 14/11 1899 efter *Venstres Folkeblad*, Ringsted).

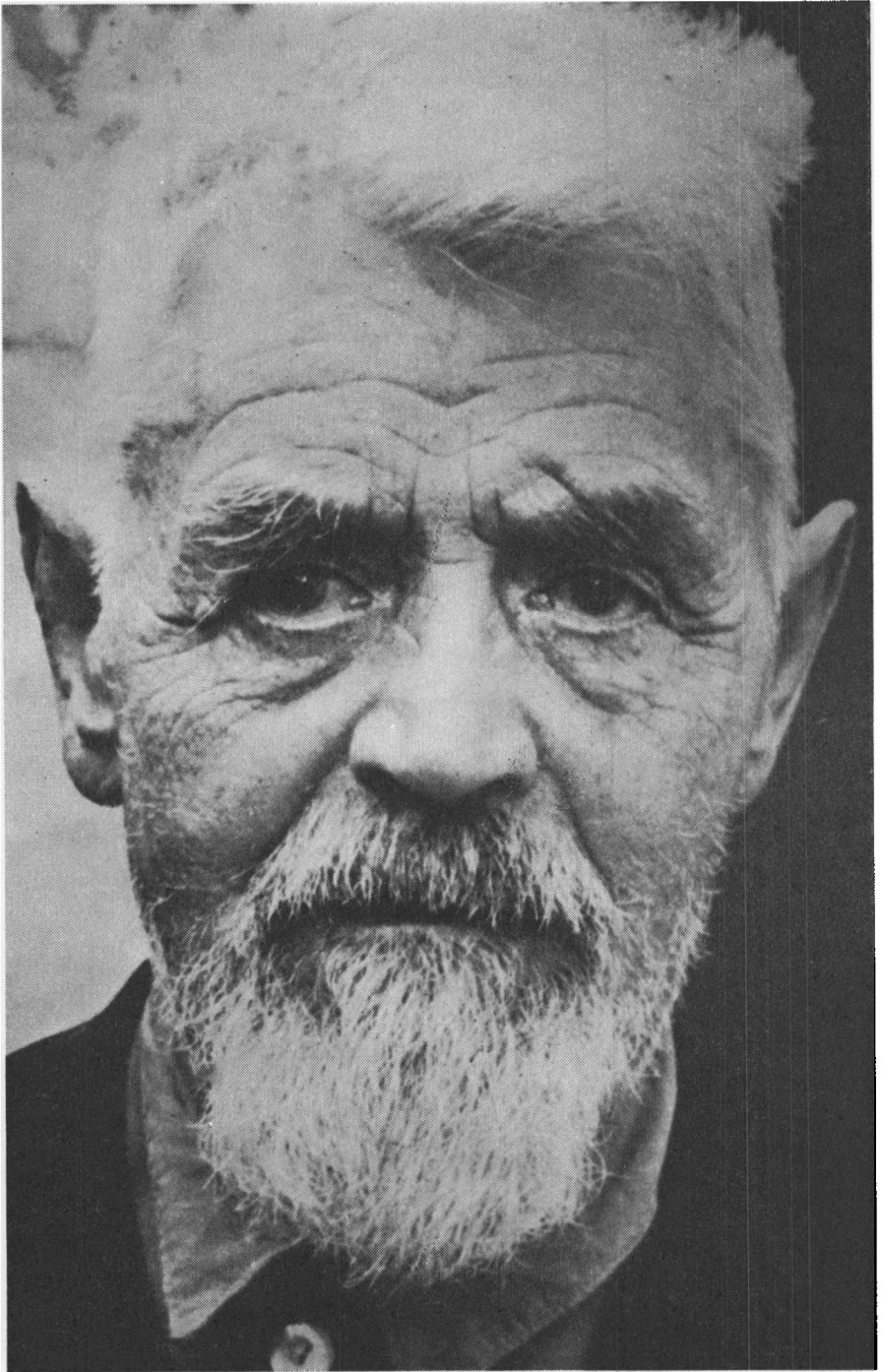
1901 havde man en lignende sag på Bornholm, hvor en husmand i Ibsker beskyldte en nabokone for at have forgjort hans gris. Hun havde været ovre hos dem, dagen før den døde, og ved denne lejlighed også været ude i stalden, hvor husmsandens kone havde set hende »spyttede hen imod grisen og slå kors for sig«. Da nabokonen erfarede af folk, at hun beskyldtes for »at øve kogleri, for hun i harnisk og indankede sagen for retten,« hedder det i avisomtalen (*Fyns Tidende* 9/12 1901 efter *Bornholms Tidende*).

1905 havde man en injuriersag i Sønderjylland, anlagt af en, som det hedder i avisomtalen, »bestemt hæderlig mand« imod en klog mand, der havde udlagt ham som heks, således at han var kommet i vanry blandt sine naboer. Sagen synes at have fundet sted på Løgumklostereggen, hvor heksemesteren havde hjulpet mange mennesker mod sygdomme og vanheld i besætningen. »Nu,« hedder det videre, »har en læge i Løgumkloster fået fat på sagen og meldt dette til øvrigheden, og gendarmen har været rundt for at afholde forhør på de steder, hvor heksemesteren har været« (*Hejmdal* 6/2 1905).

1921 kom husmand Morten Nielsen fra Guldager op på Esbjerg dommerkontor ledsaget af to andre mænd, der skulle være vidner, og meddelte at visse personer i hans sogn havde rettet nogle grufulde beskyldninger imod ham. Det var først og fremmest en gårdejerens kone og hendes bestyrer, som han ville have lagt sag an imod. De påstod nemlig, at han forheksede deres kreaturer og bohave ved at se på de forskellige ting. Dommeren henviste sagen til politiet, og den endte med, at bestyreren og gårdejeren måtte indrykke en annonce i *Vestkysten*, hvor de højtideligt tilbagekaldte deres beskyldninger imod husmand Morten Nielsen som løgn og opspind (*Folkebladet* 13/4 og 5/5 1921, begge efter *Vestkysten*; *Randers Dagblad* 21/5 1921, også efter *Vestkysten*).

Den sidste injuriersag i anledning af hekseribeskyldninger fandt sted i 1934 på Ærø. En gammel skomager i Marstal blev af sognefogedens kone åbenlyst beskyldt for at have forgjort hendes mand og være årsag til hans død. Deres kolonihaver stødte op til hinanden, og hun påstod, at han havde drysset noget pulver på deres rabarber. Vi har her ligesom i Orø-affæren 1819 et eksempel på en heksebeskyldning fremsat i rationelle termer. Samme skomager var også udsat for andre heksetroendes forfølgelse, og herom fortalte han selv til Broby Johansen i et langt interview i 1937 (Tage-Jensen 1942, 182; R. Broby-Johansen i *Hjemmets Søndag* 20/6 1937).

Men lige syd for grænsen havde man en injuriersag af samme art så sent som i 1954. En landmand på den sydslesvigske vestkyst blev beskyldt for at have

forhekset et svin, der oven i købet tilhørte en klog mand. Landmanden gik til amtsretten i Læk, hvor man først prøvede at afvise sagen som »pjank og idiotisk overtro«, men nødedes til at tage den op som en regulær proces. Det hedder nemlig videre i Jyllandspostens omtale af sagen, at »trods to sagføreres og en dommers veltalenhed strandede alle bestræbelser på at få bilagt striden«. Sagen strakte sig over flere retsmøder og udfaldet er mig desværre ikke bekendt (*Jyllandsposten* 21/4 1954 efter Flensborgmedarbejder).

Som supplement til denne kronologiske liste skal jeg omtale en sagnoptegnelse hos Tang Kristensen. Den går ud på, at folk på Djursland skulle have brændt en heks så sent som i slutningen af det 18. århundrede. Sagnet er optegnet af lærer J. W. Nissen i Ramten og lyder: »En gammel mand i Skiffard fortalte, at mens han var dreng (1790 omtrent) blev en kone brændt på Stabrand mark, fordi hun havde befattet sig med noget fælt troldtøj. Der blev hentet 12 favne træ i Høsholm skov til bålet. Konen blev bundet med reb og kastet ind, mens bålet brændte allerbedst, og mandskab fra tre sogne stod i kreds om bålet« (DS VI,2 s. 411, nr. 1460). Vi kan altså ikke en gang være sikre på, at tragedien i Grønning 1722 var Danmarks sidste heksebrænding.

Modtrolddom

I det foregående afsnit har vi allerede nævnt en række eksempler på modtrolddom, fordi de hørte naturligt sammen med de omtalte sager. Som man vil have bemærket var det dog i de fleste tilfælde heksens fysiske person, som på forskellige måder blev udsat for overlast. I det følgende, hvor vi skal gennemgå sager mod personer tiltalt for at have drevet modtrolddom – eller »signen og manen«, som det hedder i Danske Lov – skal vi se nogle af de metoder, man havde til at bekæmpe heksen som et overnaturligt væsen. Af folkemindeoptegnelserne fra de sidste hundrede år kan vi se, at modtrolddomsriterne udgjorde en overmåde rig og varieret tradition. Men ét går igennem næsten dem allesammen som en rød tråd: de forudsætter altid, at noget af heksens overnaturlige

En ærøsk »heks«. Denne elskelige, gamle mand (1868–1939) levede hele sit liv i Marstal. Han var skomager af profession og virkede senere som lygtetænder, produkthandler og desinfektør; men desuden kom han ufrivilligt til at virke i rollen som heks, idet den overtroiske del af byens befolkning anså ham for at have »onde øjne« og beskyldte ham for at have forgjort både dyr og mennesker. End ikke hans død på sygehuset i Ærøskøbing blev forskånet af heksekladderen. Det hed sig, at han ikke kunne dø, før nogen stillede et lys ind under hospitalessengen, og at en anden i byen havde arvet hans »heksebog«. R. Broby Johansen fot. 1937.

person eller væsen i bogstavelig forstand ligesom hænger ved den forheksede ting eller skabning (det er det man inden for religionsvidenskaben kalder for mana). I modtrolddomsriterne rammer man heksen ved at foretage sig noget med heksens offer, idet man hele tiden forudsætter hendes, kan man næsten sige, usynlige tilstedeværelse på gerningsstedet. Hvordan det i virkeligheden ikke var heksene, men de heksetroende, der var kyndige i alle mulige former for trolddomskunster vil forhåbentlig også klart fremgå af det følgende.

Også i retshistorisk henseende er denne sagtype særdeles spændende. Som tidligere nævnt blev alle trolddomsparagrafferne i Danske Lov på nær bestemmelsen om bålstraf for djævelpagt ophævet i 1840 og afløst af en bedrageriparagraf. Dette fik nogle næsten til det absurde grænsende konsekvenser for behandlingen af sager vedrørende signen, manen og igenvisning (eller tyvsmaning, som man vil finde mange eksempler på i det efterfølgende afsnit). Ifølge Danske Lov 6-1-12 skulle disse forbrydelser straffes med landsforvisning og formuekonfiskation, som ganske vist ved nogle bestemmelser i 1824 og 1827 blev mildnet til indtil 3 års forbedringshus (jf. Jacobsen 1966, 203). Dette betød, at mens det før 1840 var en formildende omstændighed, hvis man kunne godtgøre, at den anklagede ikke havde været kyndig eller erfaren i disse kunster, men blot havde brugt dem til bedrageri, så var det efter 1840 helt omvendt, for nu gjaldt det tværtimod om at vise, at den anklagede selv var overbevist om sine trolddomskunsters virksomhed, for hvis han havde handlet i god tro, kunne han jo ikke anklages for bedrageri. Ifølge en anden af trolddomsbestemmelserne kunne de kloge folks klienter eller »medvidere«, som det hedder i Danske Lov (6-1-13), indtil 1840 straffes med strenge bøder og offentlig bekendelse i kirken eller »åbenbart skrifte«, som det hed. Bestemmelsen blev sjældent bragt i anvendelse, men at den blev brugt helt ind i det 19. århundrede, skal vi også se eksempler på.

1701 blev der ved Falster herredsting rejst sag mod husmand Morten Jensen Rask i Gedesby for signen og manen. Præsten og degnen vidnede på tinge om alle de ugudelige signerier, som husmanden og hans familie havde foretaget sig i deres hjem. Blandt andet havde de sanket brænde, tændt ild og sat en potte over og bagefter væltet den på ildstedet, altsammen i fandens navn. Det gjorde de for at opklare, hvem der havde taget »grøden« fra deres ko og berøvet dem deres »gåselykke«. Ifølge Niels Steinfeldt melder tingbogen intet om sagens videre udfald (Falsterske Retssager s. 154–162).

1735 havde man en stor sag ved Hillerslev-Hundborgs herredsting i Thy. De anklagede var natmanden Anders Mortensen i Hassing og dennes medhjælper i bierhvervet som heksemester og tyvsmaner. Til vidneforhøret var indstævnet samtlige beboere i Hassing og Hillerslev sogne med børn og tjenestefolk samt 30 personer fra omliggende sogne. Vidneafhøringerne stod på i samfulde tre dage, og det fremgik heraf, at natmanden ved adskillige lejligheder

havde fået heksen til at indfinde sig på gerningsstedet og love bod og bedring. Der var dog aldrig nogen der havde genkendt disse hekse. Anders Mortensen tilstod beredvilligt, hvad der blev vidnet ham på, derimod søgte han hele tiden at dække over sin medhjælper, men omsider kom det dog frem, at alle disse hekse var en og samme person, nemlig medhjælperen, der havde ageret »troldkone« i alle mulige mærkelige forklædninger og havde fået 2, 3 eller 4 mark per gang. Kort før dommens afsigelse lykkedes det dem begge at flygte fra arresten, men natmanden blev grebet igen. Anders Mortensen blev imidlertid ikke dømt for sine trolddomskunster, som retten fastslog, at han ikke havde været erfaren i, »men alene brugt for at besvige og bestjæle folk«. Under processen var han imidlertid også fundet skyldig i en række tyverier, og herfor dømtes han efter Danske Lov 6-17-35 til kagstrygning, brændemærkning og livsvarigt straffearbejde på Bremerholm. Udover at han havde en trolddomsbog, som han for øvrigt kastede i åen uden for tinghuset i Nykøbing, får vi ikke meget at vide om hans metoder, men tingbogsmaterialet synes også langtfra at være udtømt med Henrik Laursens i øvrigt meget læseværdige artikel (Laurson 1940).

1735 havde man også en anden sag om modtrolddom i Thy. Torsdag lige efter påske, den 14. april, var husholdersken på Ågård, Ane Marie Nielsdatter, sammen med bryggerpigen på vej ind i deres mælkestue, da de pludselig fik øje på noget »troldsmør« ved foden af huset lige ved siden af døren. De tog det forsigtigt op med et potteskår og gik ind og viste det til ritmesteren og sagde: »Nu kunne hr. ritmesteren nok lade vognen køre op i gården og lade os smøre den med samme smør.« Ritmesteren indvilligede efter at have forhørt sig, om hestene nu ikke kunne tage skade af det. Vognen blev nu smurt i fandens navn, og da det var gjort, sagde husholdersken til kusken, at han skulle køre af sted i djævelens navn uden at se sig tilbage, og skytten fik besked på at ride bagefter og holde øje med, om nogen kom løbende efter vognen, for så skulle han give vedkommende et skud hagl i rumpen. Der kom imidlertid ikke nogen efter vognen, og sagen fik et alvorligt efterspil for husholdersken, der blev gjort ansvarlig for dette forargelige optrin, men efter næsten ti års proces afgjordes sagen ved kongeligt reskript af 25/4 1744 med, at hun slap for at stå åbenbart skrifte, men kunne nøjes med et hemmeligt skriftemål (Knudsen 1916).

1753 blev rytterkonen Maren Jensdatter i Mesinge anklaget ved Schelenborg birketing for med en potte over ilden i fandens navn at have »vist smør igen«. Sammen med hende blev manden og konen på den gård, hvor modtrolddomsritualet sagdes at have fundet sted, anklaget som medvidere. Beskyldningerne kunne dog ikke bevises, så ved dom af 24/1 1754 blev de alle tre frikendt (Landsarkivet for Fyn, Schelenborg birkedommers arkiv, Justitsprotokol 1747–1814, fol. 170^r–175^r).

1759 blev to bønder i Hårlev dømt til at stå åbenbart skrifte, fordi de havde

ladet natmandens kone i Køge hente at »øve nogle indbildede overtros-kunster med signen, manen og foregiven råd mod hekseri« i deres huse. Ved kongeligt reskript af 7/12 1759 blev de dog fritaget for denne beskæmmende straf mod at betale 6 mark til nærmeste fattighus. Mod natmandens kone skulle der derimod rejses tiltale, så hun kunne blive straffet efter fortjeneste. Ved samme lejlighed fik Sjællands biskop ordre til at pålægge præsterne i Hårlev og i Ringsted herred at oplyse deres menigheder noget bedre. Det sidste sted havde natmandens kone nemlig også været på færde (Jacobsen 1966, 233. Jeg er dog ikke enig med Jacobsen i, at det er et eksempel på anvendelse af D.L. 6-1-10, det må være medviderparagraffen, D.L. 6-1-13).

1787 blev en 82-årig klog kone, Karen Krogs fra Etterup, ved Båg og Vends herredsting dømt til 1 år i Odense spindehus for »utilladelige kunster og bedragerier«. Blandt andet havde hun kureret kalve, der var »trolddrednø« af »onde mennesker« (Matthiesen 1936).

1797 rejste birkedommeren ved Sæbygård og Voergårds birker, Rasmus Brorson, efter ordre fra amtmanden i Hjørring, tiltale mod en meget søgt heksemester, Jørgen Nielsen, eller »Jørgen Kjær«, som han kaldtes på egnen. Han var gårdfæster under Voergård. Ved samme lejlighed blev en række af hans klienter sat stævne i retten, blandt disse var en mand og en kone, som han havde kureret for deres forhekselse ved at lade dem kravle nøgne gennem »et rønnetræ eller en indrettet figur deraf«. Dette magiske instrument, egentligt et transportabelt hultræ, har antagelig været af samme art som det »smøjtræ«, der er bevaret fra en smålandsk klog kone, der praktiserede i midten af 1800-tallet (Dillner 1961). Anklageren krævede heksemesteren idømt 2 års tugthus og ejendomsconfiskation, mens hans medvidere eller klienter skulle stå åbenbart skrifte, »og bøde til ethvert steds sogns fattige noget anseeligt, samt i en passende tid hensættes på vand og brød enten i Viborg tugthus eller et andet sted, andre til afsky og eksempel«, men sagens udfald er uvist (Jakobsen 1912, 54-66).

1802 indledte birkedommeren ved Sæbygård og Voergårds birker en ny trolddomssag, denne gang mod en omvandrende heksemester Jens Clemmensen, der var blevet pågrebet i Voer sogn, hvor han gik omkring og kurerede folk for forhekselse ved hjælp af en »hos ham forefunden og fratagen bog, kaldet: Julius Ciprianus den XII & D. J. Faustus Dreyfaices Høllen Schwang [dvs. dreifacher Höllenzwang]«. Ved hjælp af sin tyske Cyprianus havde han også fundet ud af: »at der lå guld i en høj ved Bjelbakken, skjult af en drage«. Jens Clemmensen bildte nu folk ind, at han ville hæve denne skat; han havde brug for 6, og kun 6 mand, til at følge sig på denne færd, og de skulle betale ham 30 sølvpenge (det som Jesus blev solgt for), »hver til 8 skillings værdi«, før dragen var til at tvinge. Som vidner blev desuden indstævnet 5 af de personer som Jens Clemmensen havde været i lag med. Hvad udfaldet blev på

Den smålandske kloge kone Lisa Finhults »smöjträ« (egl. smøge-træ). Magisk redskab af skotsk fyrretræ (47×36 cm), som ifølge traditionen brugtes til helbredelse af engelsk syge hos børn ved at føre dem gennem hullerne. Træet er forsynet med en række magiske tegn, bl. a. pentagram og hagekors. Et regnskab indridset med streger viser, at det har været brugt ved 123 behandlinger. Lisa Finhult (1815–1895) havde arvet redskabet fra en forgænger, og ved hjælp af en ejerindskrift lader det sig føre tilbage til 1787. Nordiska Museet fot.

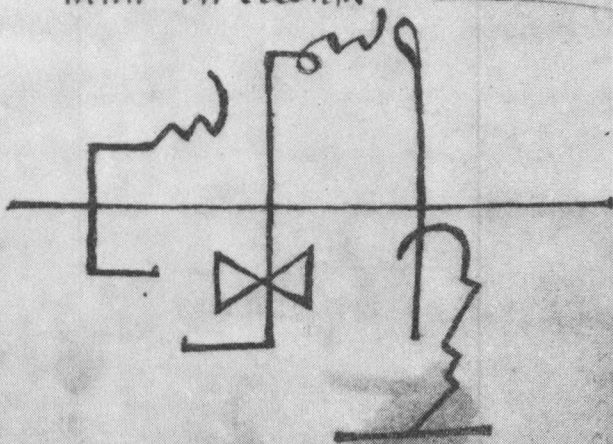
denne sag, fremgår ikke af de papirer, som Anton Jakobsen har haft fat i fra Sæbygårds godsarkiv (Jakobsen 1912, 70–74). Den af birkedommer Rasmus Brorson konfiskerede Cyprianus havnede ikke så længe efter i Det kgl. Bibliotek, hvor den findes i håndskriftsamlingen med en påtegning af Brorson om, at den var fremlagt ved præliminær forhør 18/6 1802 og ved Voergård birketing den 30/7 1803 (Ny kgl. Saml. 69 8°).

1832 – 8 år før trolddomsbestemmelsernes afskaffelse med bedrageriparagraffen i 1840 – blev de endnu bragt i anvendelse af by- og herredsfoged Kofoed i Hjørring. Det skete ved en dom afsagt den 27. april over en omflakkende betlerske og klog kone, Ane Kirstine Clausdatter, som efter Danske Lov 6-1-12 dømtes til 1 års straffearbejde, og hendes klient, gårdmandskonen Thorine Halvorsdatter af »S . . .«, der efter medviderparagraffen 6-1-13 dømtes til 4 dages fængsel på vand og brød. Den kloge kone havde kureret gårdmands-

5

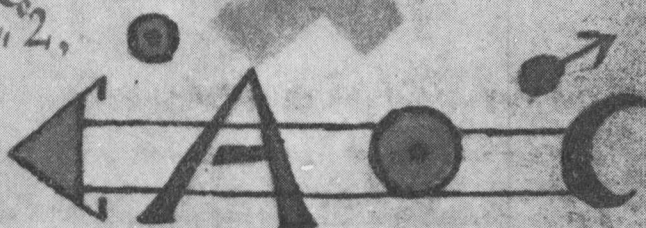
Dieses folgende Siegel habe ich
 muß du allezeit für dich in den Kreis legen,
 wenn du erkrankst.

e. 1. 10.

Aziel. Sigillum,

N° 2,

O Aziel bin ich genannt, ein Herr über alle verborgene
 He der Erden, ich habe Macht alle verborgene Schätze auf
 zuheben - darzustellen - und zu geben den Menschen welche
 ich will, ich bin auch den Menschen geßäßig, und sage

konen for hekseri ved at »afklippe og opbrænde hendes hår og neglene, læse over hende i Treenhedens navn, bede hende indtage en spiseskefuld muld, som var taget fra gulvet i en kirke, og ved at binde en pose, der var fyldt med flyverøn og kirkemuld, om halsen« på hende, som hun skulle gå med, til den faldt af af sig selv. Begge straffe blev fastsat arbitrært, idet den kloge kone havde tilstået at bruge kunsterne i »bedragelig hensigt og mod egen overbevisning«, som det hedder i dommen, og gårdmandskonens straf »efter sagens udfald for arrestantinden [dvs. den kloge]« også måtte blive udmålt efter dommerens skøn (P. Bylund i *Vendsyssels Tidende* 25/2 1933).

1842 skulle retten i Hjørring ifølge P. Bylunds lige anførte artikel i *Vendsyssels Tidende* have dømt Michael Jensen, som er identisk med den vidtberømte »Hals præst«, til 18 måneder i Viborg tugthus efter Danske Lov 6-1-10, der indledes med ordene »Hvo som bruger nogen galne indbildede kunster med forsæt at ville forgøre eller skade en anden . . .«. Hvad han blev dømt for, oplyses ikke af Bylund, og det synes også mærkeligt, at dommeren i Hjørring skulle have siddet og dømt efter en paragraf, der var afskaffet to år tidligere. (Om »Hals præst« se iøvrigt DS VI,1 nr. 775–784, 1036; DS VI,2 nr. 159, 235, 551).

1858 havde man ved retten for Løve herred i Vestsjælland en sag mod en heksemester, Christian Nagel, der som middel mod hekses skadelige indflydelse på kreaturer på to forskellige gårde havde »boret huller i dørtærskelen, og deri slået tolde af 'flyvende røn'.« (»Ved 'flyvende røn',« hedder det i avisreferatet, »forstod arrestanten en røn, som er opvokset i et andet træ, hvori et rønnebærfrø ved en fugl kan være henlagt«). Han havde også benyttet sig af »nogle medbragte skrevne bøn- og besværgelsesformularer«, som han læste op af. Ved

Side i Jens Clemmensens tyske »cyprianus«, der i 1802 blev konfiskeret af birkedommeren ved Voergårds birk og senere ad ukendt vej er havnet i Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling. Det sirligt prentede pergamentshåndskrift med smukke farvelagte, magiske figurer stammer fra det 18. århundrede. Det giver anvisning på, hvorledes troldmanden gennem faste, afholdenhed fra vin og kvinder, skriftemål og almisse opnår en særlig tilstand af renhed, hvor han kan besværgede de mægtige ånder, uden selv at falde i deres magt. Øverst det tredelte tegn – kaldet et »Siegel« (segl) – som troldmanden altid må have foran sig, når han står i sin magiske kreds. Nederst den specielle figur, som han tegner på jorden, når han vil fremkalde Ariel, en af de syv storfyrster i åndernes verden. Herefter følger påkaldelsen: »Oh, Ariel er mit navn, herre over alle jordens skjulte skatte. Jeg har magt til at lukke op for alle skjulte skatte – og vise dem – og give dem til de mennesker, som jeg vil . . .«.

landsøverrettsdom af 3/4 1858, stadfæstet ved højesteret 22/6 samme år, blev han idømt 6×5 dages fængsel på vand og brød efter forordning af 11. april 1840 § 46 om bedrageri ved signen og manen (*Fædrelandet* 6/4 1858 jf. DFS 1906/26: 1898, afskrift ved Sv. Grundtvig af nævnte avisnotits med en påtegning om, at alle sagens akter er indgået i højesterets arkiv og tilføjeisen: »Jeg har under 9/4 58 tilskrevet justitiarium, statsråd A. Drewsen om at erholde bemeldte formularer«).

1860 påkendte overretten i København den 4/11 en fra Odense herredsret indanket justitssag mod en mand, som havde franarret en karl 1600 daler ved at bilde ham ind, at han var forhekset. Manden opererede ved hjælp af en Cyprianus og bildte karlen ind, at pengene skulle nedgraves på kirkegården, da »fanden skulle have dem for at helbrede ham, men [at] han skulle få dem igen, når kuren var færdig.« Manden må dog have holdt sit ord til karlen og givet ham pengene tilbage, da det ellers er ubegribeligt, hvorledes han, som det hedder i avisomtalen, kunne blive »frifundet for videre tiltale« (*Fædrelandet* 10/11 1860).

1871 stadfæstede højesteret en dom afsagt af overretten i Viborg mod en klog kone efter straffeloven af 1866 § 255 om bedrageri ved signen og manen. Straffen blev fastsat til 2×5 dages fængsel på vand og brød under hensyn til, at tiltalte selv syntes at have troet på sine overtroiske kunster. Den kloge kone oplyste for retten, at hun af sin bedstemoder havde lært at »læse over kreaturer«, og at hun den foregående sommer var blevet hentet af to forskellige gårdmænd: »fordi deres køer ikke gav tilstrækkelig mælk til, at der kunne kærnes smør, og mælken desuden ikke ville koge over, hvilket sidste navnlig efter gammel tro skulle være et tegn på, at nogen havde »gjort ondt ved køerne«.« Det er tydeligt nok det ovenfor omtalte mælkeorakel, der hentydes til (jf. også nedenfor s. 134). Den kloge kones modtrolddom bestod i, at hun »dels gjorde korsets tegn over køerne, idet hun mumlede noget, der efter hendes udsagn var en bøn til Gud om at holde sin hånd over dem, og dels så på kærnen og mælkefadene og skrev kors på dem«. Den kloge kone gav sig også af med at spå i kort, og ved hjælp af kortene var hun i stand til at sige noget om, hvem heksen var. På den ene af gårdene fortalte hun således: »at der var et fruentimmer, der forfulgte dem, og som kunne gøre sig om til en kat, og at de derfor skulle stoppe hullerne til for kattene«. På rettens spørgsmål, om hun havde forlangt betaling, svarede hun, at hun ikke havde bedt om noget, men indrømmede dog at have modtaget 8 skilling af hver af de to gårdmænd (»B.T.« i *Faxe Avis* 26/1 1871).

1883 blev der gjort anmeldelse til myndighederne i Sønderjylland i anledning af en lille piges død under mistænkelige omstændigheder. En uge efter havde *Faxe Avis* allerede fået fat i denne »heksehistorie«, der dog i folkloristisk henseende synes at have været udsat for nogle misforståelser undervejs, hvad enten de så skyldes *Dannevirke*, amtsdommeren eller pigens forældre, der

sandsynligvis har handlet efter en klog mands råd. I hvert fald synes der at være tale om en sammenblanding af to folketrosforestillinger, som normalt holdes adskilte, nemlig 1. at en heks kan forgøre eller besætte et andet menneske ved at sende en dæmon ind i det, og 2. at en heks ikke kan dø, før der kommer ild under hende (eller ham!):

»Overtro. I Frørup ved Christiansfeld døde ifølge »Dannevirke« i forrige Uge en lille otteårs Pige, der alt i længere Tid havde lidt af en uheldbredelig Sygdom. Forældrene havde imidlertid været af den Mening, at Barnet var forhexet, og de havde derfor forsøgt at faa den onde Aand dreven ud af Barnet ved at lægge dette, der var meget lille af Væxt, paa en Pude og holde denne over Gløder, der paa en Jernplade vare anbragte paa Gulvet i Værelset. En halv Times Tid efter døde den Lille. Rygtet var strax parat til at meddele, at Barnet var blevet levende brændt, og da der blev gjort Anmeldelse til Øvrigheden om det Forefaldne, maatte i Fredags et Par Læger tilligemed Amtsdommeren og hans Sekretær hen at optage Ligsyn, forinden Jordfæstelsen kunde finde Sted. Lægerne konstaterede imidlertid, at Barnets Død ikke var hidført ved Forældrenes Forsøg paa at uddrive den onde Aand; men adspurgt om, hvorfor de havde foretaget dette, skal Moderen have forklaret, at hun havde altid hørt, at en Hex ikke kunde dø, før den kom over Ilden, og dette havde jo nu ogsaa vist sig at være rigtigt, eftersom den lille Pige, der før hverken havde kunnet leve eller dø, nu ved Hexens Fordrivelse endelig havde fundet Fred« (*Faxe Avis* 20/1 1883 efter *Dannevirke*).

1885 blev en klog mand på Fyn meldt til politiet for at have optrådt som heksemester forskellige steder, sidst på en gård, hvor de ikke kunne »få smør«, og hønsene ikke ville lægge æg. Smørhekseriet bekæmpede han ved at hælde kogende vand i kærnen »tillige med en i ilden stærkt ophedet sten«. Hønsenes forhekselse plejede han at få bugt med ved at lukke sig inde med dem i hønsehuset og rive en fjer ud af højre vinge på hver enkelt (*Faxe Avis* 28/4 1885 efter *Fyns Tidende*). Sagen blev indanket fra Bjerger-Aasum herreders ekstraret og hen på sommeren dømtes han ved den kgl. Lands- samt Hof- og Stadsret til 8 dages vand- og brødstraf og 30 kr. i sagsomkostninger (*Nationaltidende* 13/8 1885, aftrykt Kamp nr. 9).

1924 fandt en regulær hekseforfølgelse sted i den lille hedelandsby Hyrup i Bevtoft sogn vest for Haderslev. Beboerne søgte med alle mulige midler at gøre tilværelsen uudholdelig for en yngre boelsmand i byen ved at nægte ham adgang til deres ejendomme; selv købmanden nægtede at handle med ham, og de ville heller ikke tage hans mælk med til mejeriet. Samtidig tog de fat på at dæmme op for alle de forhekselser, som han var skyld i, og heri fik de bistand af en ældre heksemester, som kom kørende i bil fra sit husmandssted i Øster Gasse ovre på Ribegnen. Denne kloge mand var kendt over det meste af Sønderjylland som »Gassemanden«. Omsider blev det boelsmanden for meget.

Han opsøgte sin sognepræst og bad denne hjælpe ham med at blive rensset for beskyldningerne, da han ellers snart ikke så anden udvej end at tage sig af dage. Forleden aften, fortalte han præsten, havde »tre fruentimmer ved trolddom villet tvinge ham ud af byen, da de havde kogt mælk i det frie, idet R. skulle forsvinde, når de, så snart mælken kogte, gjorde hemmelige tegn. Den ene af disse kvinder havde kort før anmeldt ham for at have kommet gift i hendes medicin [som han havde haft med hjem til hende fra apoteket]« (Norrie 1926, 168 f.). På præstens foranledning blev der rejst tiltale mod Gassemanden, og ved retten i Toftlund idømtes han den 16. juni en bøde på 200 kr. for bedrageri ved signen og manen. Af politirapporten, som blev optaget i forbindelse med denne sag, fremgår det, at den mælkekogning, som af boelsmanden blev opfattet som trolddom, der skulle fordrive ham fra byen, i virkeligheden var det velkendte modtrolddomsritual: »Fru K.« havde af sin svigerfader fået det råd, at de kunne prøve, om kørerne var forhekset, ved at sætte noget af mælken over ilden. Kogte den, var der intet i vejen, men ville den ikke koge, var kørerne forgjorte, og så skulle de vælte mælken ned i ilden, hvorved heksen ville blive skoldet (Norrie 1926, 171).

Sognepræsten søgte også på anden måde at hjælpe den nødstedte boelsmand. På et vist tidspunkt annoncerede han et møde i Hyrup skole, hvor han ville have talt om trolddom og hekseri, men senere meddelte han pressen, at han have opgivet tanken, efter at sagen var kommet frem i aviserne. Det var formodentlig et indlæg i *Modersmålet* 18/6 1924 af pastor Løbner i nabosognet Tislund (optrykt af *Sønderjydske Dagblad*), der gav anledning til, at landets opmærksomhed de næste par måneder rettedes mod Hyrup hede. Gassemanden havde også været på færde i pastor Løbners sogn, og det var anledning til, at denne skrev det ovennævnte indlæg, som fik overskriften »Helbredelse og Trolddom«, og hvori han sammenlignede Gassemanden med en afrikansk heksedoktor og fastslog, at de mennesker der benyttede sig af hans »husråd« og »skændige misbrug af Guds navn« drog »forbandelse ned over sig selv og andre«.

Det ville føre for vidt at komme nærmere ind på denne heksesag, som så afgjort burde tages op til grundig undersøgelse, eftersom den jo ikke er ældre end, at der stadig må leve mennesker, som kan fortælle om den. Indtil videre får vi nøjes med Gordon Norries artikel, men nu 50 år efter kan det vel næppe genere nogen, at vi bryder personernes anonymitet og på grundlag af dagspressen, som var mindre fintfølede end Norrie, røber identiteten af hovedpersonerne i dette landsbydrama: Gassemandens rigtige navn var Jens Juhl; heksen »R.«, landsboelsmand Søren Rasmussen, kaldet »Søren Steen«; sognepræsten, pastor Flensmark i Bevtøft; »hovedvidnet« »Fru K.«, fru gårdejer Christensen, Hyrup; »en købmand«, købmand Johansen i Hyrup; og »landmand F.«, gård-ejer Hans Port, Hyrup.

Gassemanden holdt selvfølgelig ikke op, fordi han fik bøden på de 200 kr. Sagen har formodentlig kun styrket hans berømmelse som klog mand i Sønderjylland. To år efter ansøgte en taknemlig patient endda kongen om, at Gassemanden måtte få tilladelse til at praktisere. Det blev anledningen til, at sundhedsministeriet så nærmere på denne sag og til at lægen Gordon Norrie fik kendskab til den og skrev sin artikel i *Bibliotek for Læger*. Men Gassemanden fik nu ikke en sådan bevilling (Norrie 1926. En betydelig samling avisudsnit (ikke alle lige veldaterede) findes i DFS 1906/27 1924: *Sønderjydske Dagblad* 17/6 (Interview med Søren Steen's hustru og hans svigerdatter, samt naboernes udtalelser), 18/6; *Vestkysten* 21/6 (Samtale med Søren Steen); *Dagens Nyheder* 25/6 og 2/7; *Holstebro Folkeblad* [kort efter 17/6]; *Svendborg Avis* 4/8 1924. DFS 1906/24 Top. 3073, *Sønderjydske Dagblad* 14/6 1924).

Andre former for trolddom

Udover den retshistoriske betydning, som allerede er fremhævet ovenfor (s. 126), har denne gruppe af sager særlig interesse, fordi den klarere end nogen af de foregående viser, med hvilken nidkærhed, for ikke at sige fanatisme, overklassen forsøgte at udrydde signerier og overtroiske kunster af enhver art og instruere almuen om, at noget sådant var uforeneligt med god og sand kristendom. Med undtagelse af et par bedragerisager kan nemlig ingen af de sager, som skal omtales i det følgende, betegnes som samfundsskadelige. At signe mennesker og kvæg, at opklare tyveri, og at finde skjulte skatte har flertallet af det danske folk næppe kunnet betragte som andet end gode og nyttige handlinger; men de traditionelle fremgangsmåder i sådanne situationer var uforenelige med Bibelen og Danske Lov, og derfor blev myndighederne ved at skride ind, helt op til midten af forrige århundrede, hvor religionsfriheden blev indført og Danske Lov afskaffet (se iøvrigt Haack 1940).

1713, den 5. juni, indberettede provsten i Møgeltønder herred til biskoppen i Ribe, hvorledes bymændene i Møgeltønder den 20. maj samme år havde »begået et meget forargeligt stykke«. For at redde deres kvæg, som var angrebet af en smitsom sygdom, havde de, »efter et råd, som Satan alene synes at have været den første angiver til«, sat sig for at »save ild« med et »hampetov i et egetræ«. Men først måtte al ild i byen være slukket, og »alle kællinger med deres ildpotter og tobakspiber [sic]« være drevet ud af husene og ud på marken. Da man efter gentagne husinspektioner omsider fik alle arnesteder slukket og alle gamle koner ud af husene, begyndte man på nødildsritualet, og da »omsider ild erlangedes,« hedder det videre i provstens indberetning, »forårsagede det så stort et jubelskrik, ligesom der var faldet en hellig ild ned til dem fra himlen. Af denne ild gjorde de en røg, igennem hvilken alt deres kvæg på et snævert sted ved Schackenborg nogle gange blev drevet. Der blev smøget med denne

ild i alle dørene og ledene, som kvæget havde sin gang igennem; ja, denne ild blev så højt agtet, at der i alle husene måtte gøres ild deraf på skorstenene, om de indvånendes kvæg ellers skulle nyde denne ilds forment herlige [sic, hel- lige?] kraft og nytte.« Provsten fortsætter med at fortælle, at »andre byers indvånere i Møgeltønder sogn« har fulgt dette råd, men at de nu med deres fortsatte store besætningstab har måttet sande, »at sådant Satans eller hans redskabers råd duer og nytter aldeles intet«. Og han kunne yderligere oplyse, at bønderne havde haft tilladelse fra deres sognepræst til at gennemføre denne handling. Provsten sluttede med at bede biskoppen betænke, »på hvad måde slig stor forargelse kan straffes og ganske afskaffes«, men biskoppen var af mere moderat indstilling. I sit svar, dateret den 15. august samme år, nøjedes han med at sende provsten på visitats til Møgeltønder at »foreholde menigheden dens forseelse, med alvorlig advarsel herefter sådan overtro at sky og fly, hvis de ikke med offentligt skriftemål ville anses« (Knudsen 1918).

»Anno 1718, den 27de juli, var og indkaldet en gammel kvinde, Bodil Hjulmands, at overbevises [om] sin længe øvede, grove synd ved signen og målen,« står der at læse i Kalundborg Kirkebog, og det noteres videre, hvorledes Bodil Hjulmands indfandt sig og bekendte at have signet og målt for modsot gennem 30 år efter nogle »ord«, som hun havde lært af en gammel kone fra Hjembæk, som forlængst var død. Sidste gang hun havde brugt »ordene«, var forleden pinse, hvor en mand i Bostrup havde ladet sig signe og måle. På præstens spørgsmål, om hun da ikke vidste, at det var imod det første og det andet bud i katekismen, svarede den gamle kone, at hun ikke havde »troet, det var så stor synd«. Derpå læste præsten op af Bibelen og af Christian 5.s Danske Lov for hende, så den gamle kone forskrækket bad, om hun ikke måtte slippe for så hård en straf, hvis hun lovede aldrig at gøre det mere. Præsten måtte formodentlig rådføre sig med sine overordnede, for først hen mod jul findes et notat i kirkebogen om, at Bodil, salig Mads Hjulmands, den 2. søndag i advent efter sit offentlige skriftemål i kirken modtog syndsforladelse »for Guds hellige ords og navns misbrug og vanhelligelse ved usømmelig signeri og målen« (DFS 1906/26 1718, afskrift efter Kalundborg Kirkebog 1706–1770 ff. 540 og 889, indsendt 1908 af Fr. Poulsen).

1720, den 22. november, udgik der et kongeligt reskript til Ribe biskop angående dennes indberetning om en mand i Bevtoft, der havde forsøgt at afsløre ophavsmanden til en skarnsstreg ved hjælp af en form for gudsdom. Manden havde en morgen fundet en af sine høns liggende uden for porten hovedløs og med afhuggede ben, og for at opklare, hvem gerningsmanden var, havde han fået en række personer til at lægge hånden på hønen, mens de bad fadervor. Biskoppen fik instrukser om, at sognepræsten skulle prædike mod »slig overtro« og advare menigheden mod gentagelser (Fogtman 1806, II s. 348).

1741, 8. maj, udgik der et lignende reskript til Sjællands biskop, angående en

indsidderkone i Strø sogn (mellem Hillerød og Frederiksværk), som dommeren ved Frederiksborg birk (efter D.L. 6-1-12) havde dømt til ejendomsfortabelse og landsforvisning, fordi hun for at opklare, hvem der havde frastjålet hendes søn nogle penge, havde »ladet soldet løbe om«, dvs. forsøgt at udlægge tyven ved hjælp af saks og sold. Kongen lod hende slippe med at stå åbenbart skrifte under hensyn til, at hun ifølge amtmandens oplysning var »vankundig« og »ellers ej have anden udyd« (Fogtman 1806, II p. 351).

1785, 9. april, skrev Danske Kancelli til Sjællands biskop om at give sognepræsten i »C.« instrukser om at prædike og »belære en del bønder i hans by, som for at opklare en tyverisag satte sig i en mands lodør og spiste brød og salt i Treenighedens navn for, at Gud ville slå samvittigheden på gerningsmanden« (Fogtman 1806, II p. 359).

1787, 15. december, findes en anden »Kancelli Promotion«, denne gang til Ribes biskop angående oldermændene i Nyrup, som for at opdage, hvem af byens koner, der ikke havde betalt en gennemrejsende grydemand for hans kar, stillede et kar med vand på gaden og pålagde alle konerne at drikke deraf efter tur, mens de sagde: »Dersom jeg er skyldig, gid jeg må drikke djævelen i mig!« »Siden åbenbare skriftemål, den egentlige straf for forargelse, ej er at tilråde,« hed det i Kancelliets skrivelse, så skulle præsten kalde dem til sig hver for sig, og oldermændene skulle desuden betale en bøde til fattigkassen (Fogtman 1808, II s. 359 f.).

1810 var en 41-årig enke, Barbara Heinzmann, ved kriminalretten i Helsingør tiltalt for igenvisning og kvaksalveri. For det sidste modtog hun en bøde på 20 rigsdaler i henhold til forordningen om kvaksalveri (af 5/9 1794); men igenvisningen havde nær kommet hende dyrt at stå. Barbara Heinzmann havde ved hjælp af en salmebog og en nøgle hjulpet en familie i Helsingør med at vise noget vasketøj igen, og »afsløret« en snedker Wedin som den, der havde stjålet vasketøjet. Oraklet synes ikke at have været pålideligt; i hvert fald gik snedkeren, så snart det kom ham for øre, at Barbara havde udlagt ham som tyven, fortørnet til øvrigheden og meldte hende. Byfogeden, der fandt lovens bestemmelser urimeligt strenge i forhold til den begåede forbrydelse, var mest til sinds at lade sagen falde. Han forelagde den derfor for amtmanden, der sendte den videre til kancelliet (dvs. justitsministeriet), hvor man imidlertid bestemte, at sagen skulle fremmes på sædvanlig vis. Herefter blev der rejst tiltale mod Barbara Heinzmann, og anklageren krævede hende dømt efter Danske Lov 6-1-12 til ejendomsfortabelse og landsforvisning, uanset hendes påstand om kun at have prøvet »kunsten« for spøg, for, som aktor udtrykte det, der burde ikke »spøges med folks ære og end mindre med religionen«. Heroverfor anførte defensor, at eftersom handlingen ikke havde »andet end den blotte udvortes form tilfælles med den forbrydelse, loven omtaler«, så kunne tiltalte ikke blive »med den i 6-1-12 fastsatte straf at anse«, men burde kun idømmes en arbitrær

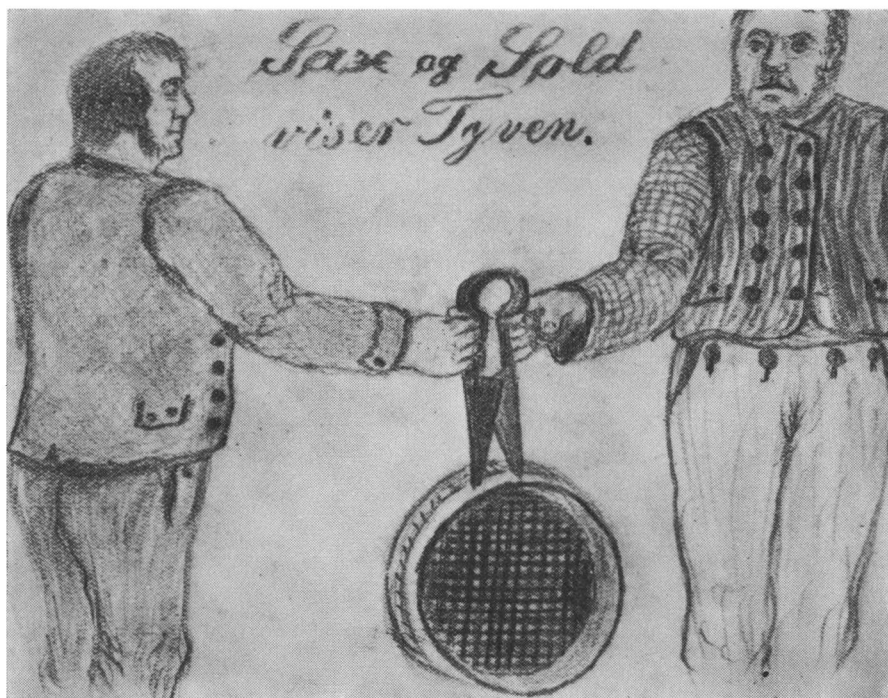
mulkt på 10 rigsdaler til fattigkassen for sin æreskrænkende beskyldning mod snedker Wedin. Det sidste bifaldt dommeren og idømte hende desuden sagens omkostninger. Se iøvrigt juristen E. A. Bjørks meget instruktive undersøgelse af denne »trolddomsproces fra det 19de århundrede«, som han helt korrekt kalder den (Björk 1950).

1825 havde man ved rådstueretten i Maribo en sag om trolddomskunster i forbindelse med en skattegravning i kæmpehøjen i Bangshave. Gerningsmændene var blevet anmeldt af skovrideren, og byfogeden havde efter ordre fra amtmanden indledt forhør af hovedmanden, Asmus Møller af Sløsse, og hans to hjælpere, en væver og en skorstensfejer fra Maribo. Asmus Møller var kommet til dem og havde fortalt, at der i højen i Bangshave fandtes guld og sølv af dobbelt så stor værdi som hele Maribo by; men han behøvede to mands hjælp til at hæve skatten. Skattegravningen, som foregik under et magisk ritual med brød, sytråd og et stykke piletræ, stod på i tre dage (Asmus Møller havde lært ritualet fra en gammel bog, der senere var brændt under Københavns bombardement), men da de skulle til at bore sig ned gennem en stor sten (dækstenen på kæmpehøjen), blev de opdaget og standset af skovfogeden. Ved en kancelliskrivelse til stiftamtmanden for Lolland-Falster blev de dog fritaget for videre tiltale, men advaredes mod gentagelse, da de i så fald kunne vente at blive straffet efter Danske Lov 6-1-12 og 13 (jf. Jacobsen 1966, 234). Asmus og skorstensfejeren opgav dog ikke helt tanken om at hæve skatten, for i 1829 indsendte de en ansøgning til amtmanden om at måtte fortsætte gravningen, men tilladelsen blev selvfølgelig ikke givet (Haugner 1938, 224–226).

I 1833 blev skorstensfejeren imidlertid tiltalt påny ved Maribo rådstueret, denne gang fordi han ved hjælp af et sold havde udlagt en daglejer som anstifter af en ildebrand. Til trods for den tidligere advarsel slap skorstensfejeren, hvis navn var Fredrick Joseph, dog forholdsvis billigt, idet han dømtes til 3×5 dages fængsel på vand og brød (Haugner 1938, 226).

1836 blev der rejst tiltale mod en klog kone, Zidse Rolandsdatter, i Storning på Århusegnen. Hun havde opereret sammen med sin mand »Døve Lars« forskellige steder i Østjylland lige siden 1815 og havde franarret folk betydelige summer med sin signen og manen og sine fantastiske røverhistorier, som man kan læse nærmere om i en artikel af en anonym lokalhistoriker i *Østjydsk Hjemstavn*. Her skal blot oplyses, at landsoverretten i Viborg den 12. december 1837 dømte Zidse Rolandsdatter til 2 års tugthus for at have »udøvet mystiske kunster, bedrageri, kvaksalveri, etc.« (G. 1936).

1843 eller muligvis i begyndelsen af 1844 blev gårdmand Hans Pedersen Piil af Steensby i Kallehave sogn dømt til 2×5 dages vand og brød, fordi han og hustruen den 6. april 1843 havde ladet soldet gå i overværelse af deres tjenestefolk for at opklare et tyveri der var begået i huset. På et sold blev der lagt en salmebog, et arvet sølvbæger, og i kanten af soldet blev der indstukket spid-

Vise igen med sold og saks. Tegning 1924 efter hukommelsen af Jens Kristian Nielsen, der i sin barndom i Tolstrup ved Års omkring 1875 overværede, hvorledes hans fader og en husmand »lod soldet gå« for at opklare et fåretyveri. J. K. Nielsen skriver i sin optegnelse til Dansk Folkemindesamling: »En af mændene sagde så: »Har N. N. taget fårene?« Men soldet rørte sig ikke. Der blev nævnt flere navne, uden at soldet rørte sig. Men hver gang den mands navn blev nævnt, som de mente der havde taget fårene, så rørte soldet sig, dinglede og svinglede lidt, kunne også dreje sig lidt på fingrene.«

serne af en åben saks. To af de tilstedeværende tog fat i saksens øjne med hver sin finger og løftede på denne måde soldet op fra gulvet. Nu begyndte de at nævne navnene på forskellige, for at se om soldet drejede sig, og da de nævnte navnet på en tjenestedreng, bevægede soldet sig, og drengen blev så forskrækket, at han gik til bekendelse og fortalte, at det var ham der havde begået tyveriet. Gårdejeren meldte ham til øvrigheden, og der blev rejst tiltale mod tjenestedrengen. Men under forhøret må denne også have fortalt, hvordan tyveriet blev opklaret, for kort efter blev manden tiltalt og dømt for overtroiske kunster. Underdommeren kan næppe have været fortrolig med forordningen af 1840 (ifølge hvilken igenvisningen ikke længere var strafbart med mindre det brugtes

i bedragerisk øjemed), og overretten frifandt ham da også for straf (*Fædrelandet* 2/2 1843).

1855, den 3. november, dømte kriminal- og politiretten i København den 55-årige spåkone Caroline Heymann, Borgergade 119, til 4 års forbedringshusarbejde for bedrageri ved signen og manen og til at betale erstatninger på et samlet beløb af 957 rigsdaler og 1 mark til de personer, som hun havde frannarret penge. Hun havde tidligere været straffet for den samme forseelse, (ved kgl. landsover- samt hof- og stadsrets dom af 27/4 1840 var hun blevet idømt 6×5 dages fængsel på vand og brød), men denne gang havde hun større forseelser på sin samvittighed. En af hendes klienter, »jomfru J.«, der bestyrede et marketenderi, havde efterhånden lånt hende anseelige beløb af marketenderiets kasse, og da hun skulle bruge dem til sit regnskab, krævede hun dem tilbage. Men Caroline Heymann kom med den ene udflugt efter den anden. Blandt andet fortalte hun hende, at hun havde læst i Cyprianus og solgt sig til en ond ånd for at skaffe pengene. Hun bildte hende også ind, at hun til de kunster, som skulle gøres for at skaffe penge, brugte stykker af lig, som en graver på Assistenskirkegården opgravede til hende om natten formedelst 40 til 60 rigsdaler pr. gang. Hun havde også fået marketendersken til at tro, at hun kunne forgøre folk og bringe ulykke over dem, så selv om marketendersken efterhånden var klar over, at hun var en bedragerske, turde hun ikke anmelde hende af frygt for, hvad Caroline Heymann kunne gøre ved hende. Fra to unge piger, som var blevet gravide og kom til hende for at blive spået, om deres kærester ville gifte sig med dem, lokkede hun mindre beløb som betaling for et middel, der bevirkede, at den som berørtes med det straks ville ægte dem. En karl, som hun startede med at kurere for ringorme, betalte hende efterhånden 500 rigsdaler for at skaffe ham et levebrød som skovfoged, og endelig havde hun tilbudt en håndværksmester at skaffe ham af med hans kone, som han var skilt fra, og som han årligt måtte betale et underholdningsbidrag på 300 rigsdaler til. Med sin »magnetiske kraft« ville hun sørge for, at konen ikke levede tre måneder ud. Manden bad om betænkningstid og tog alligevel ikke mod tilbudet, da det kom til stykket. Konen var for øvrigt en af hendes spåkoneklienter, og derfor havde hun godt kendskab til deres indbyrdes forhold. Hele denne sag er særlig interessant ved, at det er et af de få sikre vidnesbyrd, vi har om sort trolddom her til lands. Af alle de personer, som vi har omtalt i det foregående, er Caroline Heymann formodentlig den eneste, der har været »heks« i ordets populære betydning, som en der gør andre fortræd gennem skadelig trolddom. At heksene var en helt anden type mennesker, er det forhåbentlig efterhånden lykkedes mig at slå fast. Ud fra den oven for givne definition var Caroline Heymann selvfølgelig ikke en heks, men en sort troldkvinde af den slags, som har været – og formodentlig stadig er – så almindelige i mediterrane bymiljøer (*Fædrelandet* 13/11 1855).

Endnu i 1864 blev en husmand i Nors sogn, Hillerslev herred, dømt for mod betaling at have vist stjalne ting igen. Over for retten forklarede han, at han havde sin kundskab fra en »Sympathiebog« der var »udgivet af Cyprianus og trykt med røde bogstaver«, men selv indrømmede han, at han naturligvis ikke troede, at han kunne vise noget igen, men blot benyttede sig af folks enfoldighed til at skaffe sig pengefordel. Han idømtes 2×5 dages fængsel på vand og brød for bedrageri og dømtes desuden til at betale sagens omkostninger (*Horsens Avis* 3/3 1864 efter *Thisted Avis*).

1872 blev en klog mand, Jørgen Larsen, fra Nørre Lyndelse sogn på Fyn af Bjerge og Åsum herredsret idømt 20 dages fængsel for bedrageri ved signen og manen, men overretten frifandt ham ved dom af 10. september 1872 under hensyn til, at han selv havde troet på sine kures virksomhed. Sagen skulle ifølge vor afgrænsning ovenfor (s. 106) ikke medtages her, da den drejer sig om ren helbredelsesmagi, men jeg gør en undtagelse fra regelen her for at vise, hvordan meget af det, som i den populære opfattelse fejlagtigt forbindes med heksene, i virkeligheden er hvid trolddom, som de kloge folk var en slags eksperter i. Denne kloge mand blev tiltalt for at have anvendt to kure. Den ene havde han brugt på en mand, der havde dårligt ben. Han havde rådet ham til at vaske benet i et planteafkog, men desuden skulle patienten på *fastende hjerte* lade sit vand i en flaske. Derpå blev hans *negle* på hænder og fødder klippet *over kors*, dvs. højre hånd, venstre fod, venstre hånd, højre fod, og sammen med noget af patienten *hovedhår* lagt i flasken med hans urin. Bagefter skulle flasken nedgraves *på kirkegården*, der hvor det *sidste lig* var begravet. Den anden kur havde han brugt på et barn, der led af engelsk syge. Barnet skulle vaskes med »førstedråber« (vinsprit), som man hældte på en *trekantet* klud, der skulle være splinterny og af vadmel, der aldrig havde været syet i tøj. Efter afvaskningen skulle barnet krybe igennem en ramme, som den kloge mand havde flettet af *ni* slags kviste af forskellige træer. Barnet skulle krybe *3 gange* igennem og det skulle være *mod solens* opgang. Imens brugte den kloge *stiltiende* »Guds ord«. Bagefter blev vidjerne begravet på kirkegården og *niendedagen* derefter skulle kluden brændes (*Dagbladet* 13/9 1872; jf. *Hejmdal* 13/9 1872 aftrykt Kamp nr. 5).

Forskrivelser

Mellem 1700 og 1803 findes der hened en snes sager, hvor en person mod løfter om forskellige jordiske gevinster lovede sin sjæl til fanden ved en skriftlig kontrakt (Werlauff 1858, 460–463). De første forskrivelser følger mønsteret i folkebogen om Doktor Faust, men senere er det Hertugen af Luxembourgs djævelpagt, der danner forbilledet, efter at folkebogen om ham var blevet oversat til dansk i 1733. Langt ind i 1700-tallet vedblev øvrigheden at tage alvorligt

I Sattans Navn Begyndes vi
 denne Contract som skal vare i 56 Aar
 1) Skal du i Rede have Skaffe os hver 1000 rd og du
 skal have for sig i sin Tægnebog 1 det bliver ialt 3000
 og videre skal du have for sig i sin Tægnebog 1000
 2) Skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000
 3) Skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000
 at ingen Mand skal i den vi og tillige skal du have for sig
 mod hver af os og alle de andre der er i den og alle de andre
 skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000
 4) Skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000
 5) Skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000

Efter at have sikret sig alle mulige fordele
 og at sig selv og alle de andre der er i den og alle de andre
 skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000

Dette er indmod kommet og skal siges og alle de andre
 skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000
 og alle de andre der er i den og alle de andre skal du i Rede have for sig
 i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000
 Dette er indmod kommet og skal siges og alle de andre
 skal du i Rede have for sig i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000
 og alle de andre der er i den og alle de andre skal du i Rede have for sig
 i sin Tægnebog 1 og det bliver ialt 3000

Tons Nelson
 Andreassens

Begyndelse og slutning af det dokument, hvori tre håndværkslærlinge fra Al-
 borg forskrev sig til djævelen i 1803. Det indledes med: »I Sattans [dvs. Satans]
 Navn begynder vi denne Contract som skal vare i 56 Aar. 1. Skal du i Rede
 Pænge Skaffe os hver 1000 rd. [dvs. rigsdaler] og det hver tusen for sig i sin
 Tægnebog. Det bliver ialt 3000 rd.« Efter at have sikret sig alle mulige fordele

på disse sager. Så sent som i 1721 blev en jernfange på Bremerholm, Hans Jørgen Forthammer, henrettet ved sværdet på Kongens Nytorv (Henningsen 1969, 194–195). Det er altså ikke korrekt, når advokat Jacobsen i sin gennemgang af disse sager giver det indtryk af, at Danske Lovs 6-1-9 ikke blev bragt i anvendelse efter 1693 (Jacobsen 1966, 230–233). 1733 blev en skoleelev i Fredericia dømt til livsvarigt fangenskab på Bremerholm for den samme forseelse (Matthiesen 1910). I den sidste sag af denne type, fra 1803 mod 3 håndværkslærlinge i Ålborg, slap de tiltalte med en alvorlig advarsel (Christensen, 1923; Piø 1963, 206–208). Det er bemærkelsesværdigt, at ingen af disse personer ses at have været i ry som hekse, og det til trods for, at flere af dem, for eks. soldaten og bondekarlen Søren Larsen Galtrup i 1752, forskrev sig på den traditionelle heksemåde, ved at gå tre gange baglæns om kirken julenat og blæse ind ad nøglehullet i våbenhusdøren (Secher 1872). I disse sager finder vi ingen vidner udover anklagede selv, og når det går højt, den som har fundet papiret med forskrivelsen. Man kan om man vil klassificere disse sager som isolerede tilfælde af Satanisme. På samme måde som den moderne satanistiske bevægelse henter sin inspiration udefra, hentede 1700-tallets djævletilbedere deres forbillede i de fra tysk oversatte folkebøger, og på samme måde som Satanismen idag ikke spiller nogen rolle i Danmark bortset fra at være godt pressestof, så kan djævleforskrivelserne i det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede ikke siges at være andet end et kuriøst appendiks til den danske hekse- og trolddomstros historie. Vi behøver derfor ikke at gå nærmere ind på disse sager.

Slutning

Et af folkloristikkens store problemer i dag er, hvad vi skal gøre med de tusinder af folkemindeoptegnelser, som vi har liggende i vore arkiver. Tang Kristensen og hans samtid var kun interesseret i folketraditionen som et medie, hvor de kunne hente materiale til deres ambitiøse rekonstruktioner af folkets kultur i svundne tider. Almuens traditioner blev betragtet som en kæmpemæssig arkæologisk arbejdsmark, hvor man kunne finde kulturlevn fra fortiden og – som det nyligt er blevet formuleret – samle »oldtidsminde i folkemunde« (Piø og Mathiesen, 1974).

i denne verden skriver de til sidst: »Derimod lover og Tilsiger vi dig baade at skaf[fe] adskiellige [andre læser: at skafe skiellige (fornuftige)] Mænd og Qvinder i din gevalt, og Tilligemed at vi Nægter Gud og den Hællige Treænighed træder i nye Pagt og forening med dig og Overgiver os dig altid og evindeligen med Legem og Siæl. [Underskrevet:] Christian Bentzen Jens Nielsen Andreas Christian Green«. Originalen, der fylder 4 sider, findes i Rigsarkivet.

Det var først i tyverne og trediverne, at man så småt begyndte at anlægge etnografiske kriterier på folkelige traditioner og spørge, hvilken funktion de havde i det aktuelle lokalsamfund. I de store samlinger af traditionsoptegnelser fra slutningen af forrige og begyndelsen af dette århundrede får vi næsten aldrig at vide, hvilken rolle de pågældende overleveringer spillede for meddeleeren og hans omgivelser, om disse viser, fortællinger, skikke og trosforestillinger stadig var integrerede dele af folks kultur, eller om det var udrangerede kuriositeter, som ingen længere tog højtideligt, altså lige bortset fra folkemindesamlerne. Når det gælder heksetro og trolddom kan vi som påvist i det foregående få lagt en funktionel dimension ind i stoffet ved at gå til helt andre slags kildematerialer: aviserne og retssagerne. De har netop det fortrin for de gængse folkemindesoptegnelser, at de altid viser os traditionen i en konkret, social sammenhæng og desuden altid giver os faste kronologiske holdepunkter. Det sidste er vi bestemt heller ikke forvænt med i folkemindematerialet fra Tang Kristensens tid, hvor man ikke gjorde sig større ulejlighed med præcist at få tidsfæstet for eksempel beretninger om overtroiske handlinger, da det alligevel altsammen blev klassificeret efter en relativ kronologi alt efter om forestillingerne og riterne formodedes at have deres oprindelse i hedensk, katolsk eller nyere tid. Ved hjælp af det retslige kildemateriale kunne det måske lykkes at give folkemindestoffet fra forrige århundrede en kronologisk rygrad, således at det en dag blev muligt at påvise moder i overtroen. Magisk skattegravning kan meget vel vise sig at være sådan en mode, måske begrænset til en bestemt periode fra slutningen af det 18. århundrede til begyndelsen af det 19. århundrede. Vi har utallige beretninger om heksemishandling i folkemindesoptegnelserne (se for eks. DS VI,2), men da vi aldrig får at vide, hvornår denne blev slået til blods (nr. 1370–1379), eller denne fik hældt gløder ned på sin bare ryg og blev drevet ud af gården med pisk (nr. 1385), så kan vi heller ikke sige noget om, hvornår den folkelige hekseforfølgelse begyndte at tage af i Danmark, om det for eksempel var før eller efter 1850, eller om det måske allerede var i det 18. århundrede.

Det her fremlagte materiale er nok kun en brøkdel af, hvad der kan findes ved en systematisk eftersøgning i aviserne og i domstolenes arkiver. Aviserne fra midten af forrige århundrede og op til vor tid vil sikkert være et godt udgangspunkt til opsporing af processerne efter 1850, da retsprotokollerne fra denne periode repræsenterer kilometervis af arkivalier; desuden har avisomtalen ofte en selvstændig kildeværdi i forhold til den originale proces, idet avisens medarbejder ofte har været til stede i retssalen og taget notater om ting, som ikke er blevet indført i retsprotokollen. Før ca. 1850 vil man nok for det meste være henvist til retsarkiverne (Hvidtfeldt 1955 og nedenfor), men her er opgaven ikke længere uoverkommelig, hvis man for eksempel begrænser sig til et bestemt område. Hillerslev-Hundborgs herredsting ville være et oplagt emne for

en lokalhistorisk undersøgelse af heksetroens udbredelse og betydning i nyere tid. Ud fra vor gennemgang, der som nævnt begrænser sig til, hvad der er henvisning til i Folkemindesamlingens registre, kunne man let komme til den slutning, at sager af denne art for det meste blev indstævnet til overretterne, men dette synes langt fra at have været regelen. En gennemgang af Hofman-Bangs »Regester til Viborg landstings dombøger« (utrykt registrant, kopi på DFS) viser, at der i perioden 1719–1805 ud af ialt 4.544 bevarede domme fra hele det nørrejske område kun var 6 trolddomssager (hvortil kommer et ukendt antal hekserisager, som kan skjule sig under processer, som er klassificeret som injuriersager). Lignende sag-typologiske registre findes desværre ikke for Sønderjyllands og de andre landstings vedkommende, men det er vel rimeligt at antage, at den samme tendens gør sig gældende her. Med andre ord er langt de fleste trolddoms- og hekseriprocesser formodentlig blevet afsluttet i laveste instans og må søges i justitsprotokoller fra underretterne, hvoraf der for eksempel alene for Sjællands, Lolland-Falsters, Møns og Bornholms vedkommende fra perioden 1700–1919 findes 1880 bind. (Tallet fremkommer ved en optælling af tingbøger/justitsprotokoller i de af Landsarkivet for Sjælland udgivne registraturer for perioden indtil 1919 omfattende: *Lollandske retsbetjentarkiver* (Kbh. 1964); *Falsterske retsbetjentarkiver* (Kbh. 1964); *Bornholmske retsbetjentsarkiver* (Kbh. 1965); *Sjællandske retsbetjentsarkiver* 8 bd. (Kbh. 1966–74). Til sammenligning kan oplyses, at der fra perioden før 1700 kun er bevaret 497 bind tingbøger, jf. Ilsøe 1971b, 702–706).

Disse arkivmængder overskrider selvfølgelig langt, hvad et enkelt menneske kan orientere sig i, og derfor har de til dato stort set fået lov at ligge ubenyttede hen. Når der kommer bedre tider, må man håbe, at det kan lykkes at organisere et samarbejde mellem interesserede forskningsgrupper – ikke om udgivelse eller person- og sagregistre, som tingbogsfolkene har slidt med i årevis uden at komme ret langt (jf. Jørgensen, Hald & Steensberg 1968) – men om en grov sag-typologisk registrering (Andersen 1967; Rasmussen 1968; Ilsøe 1971a). Først når dette er sket vil folkloristerne for eksempel kunne tage fat på en systematisk registrering af hekseri- og trolddomsprocesser.

I mellemtiden ville det nok være mere overkommeligt at gå baglæns og med det realistiske billede, vi her har fået af heksetroen gennem processerne i det 18. og 19. århundrede, forsøge at nå til en bedre forståelse af det 16. og 17. århundredes heksetro; fri for romantiske teorier om, at heksene var medlemmer af hemmelige selskaber, der dyrkede hedensk frugtbarhedskult, eller var engageret i kvindebevægelse eller klassekamp (jf. Monter 1972). Teorier af denne i og for sig tiltalende type savner ethvert grundlag i de historiske kilder. Derimod ville det for eksempel være interessant at undersøge om der i det 16. og 17. århundrede kan findes eksempler på hekselychninger og grov mishandling af hekse. Kan noget sådant ikke påvises, vil man nemlig kunne drage den kon-

klusion, at heksemordene og overfald på »hekse« i 1700 og 1800-tallet var en direkte, men selvfølgelig helt utilsigtet konsekvens af overklassens afskaffelse af heksebrændingerne. Man plejer at sige, at efter år 1700 kunne alle gamle landsbykoner se en rolig alderdom i møde, men vor gennemgang antyder noget ganske andet, det kan meget vel vise sig, at de lovformelige heksebåls fuld-
stændige afskaffelse udløste en hidtil ukendt voldsbølge af ukontrollabelt omfang mod sagesløse personer, som af den ene eller den anden grund var blevet berygtet ligesom Dorte Jensdatter i Øster Grønning. Hvis menigmand selv havde fået lov til at råde, havde hekseprocesserne måske fået lov til at fortsætte et par hundrede år endnu.

1 Det er en rekonstruktion af begivenhedernes forløb på grundlag af forklaringerne fra de 10 for mordbrand anklagede afgivet til Viborg landsting den 20.–22. jan. 1723 (NLA B 24/104 fol. 217^v–224^v). De anklagede var: (1) Christen [Christensen] Tordahl og dennes hustru (4) Maren Andersdatter, (3) Karen Christendatter Teckers og dennes mand (10) Peder Nielsen Tecker og datter (9) Inger Pedersdatter, (2) Laurs Nielsen, (5) Niels Clausen, (6) Christen Clausen, landsoldat, (7) Mads Christensen og (8) Anders Nielsen Nørbye. Numrene refererer til den rækkefølge, hvori de blev forhørt ved landstinget. Navnene i kantet parentes er hentet fra RA Højesterets voteringsprotokol for 1723 (litra A fol. 288^v–291^r og litra B fol. 303^v–305^v). Af den sidstnævnte kildes oplysninger ses de to hovedmænd at have samme efternavn. De har muligvis været bror og søster. Kirkebøgerne fra Grønning er brændt, så de anklagedes indbyrdes familieforhold kan ikke nærmere belyses. 2 RA, Chr. 5.s Matrikel 1688, bd. 1830 fol. 34^v–36^v (omliggende gårde ikke medregnet, hver husstand regnet til 5 personer). Jf. NLA B 24/672 fol. 244^r–245^v, Skøde for Astrup Hovedgaard 10. og 23. apr. 1714, og NLA B 24/678 fol. 277 flg., Skøde på Astrup gods 1725. Begge steder findes navnene på en del af de ovenfor omtalte fæstere. 3 Kruses memorial af 13. marts 1723 (modtagelsesdatoen) refereret i RA Danske Kancelli, Supplikker 1723 AAA 189. 4 Jf. landstings justitsprotokol (henvisning note 1 ovenfor) fol. 224^v, hvor de anklagede samstemmende bevidner, at hverken oberstløjtnant Kruse eller nogen af hans »betjente« havde givet ordre til at Dorte Jensdatter »for nogen beskyldning måtte tiltales eller angribes [dvs. pågribes]«, så meget mere som »deres husbond ikke var hjemme i de dage«. 5 Salling herreds tingbog er ikke bevaret fra dette tidsrum, men datoen anføres sidst i landstingsdommen, se NLA B 24/584 fol. 155^v. Dommen begynder smst. f. 154^v. 6 RA, Danske Kancelli, Jydske Tegnelser 1718–23 nr. 97, fol. 527^v–528^v (Frederik 4. til amtmand Selius Müller 22/12 1722), umiddelbart før, fol. 526^v–527^v, findes en skrivelse til magistraten i Viborg af samme dato, hvor det understreges, at fangernes underhold og bevogtning i arresten i Viborg skal ske på oberstløjtnant Kruses regning. Herfor opnåede han dog senere erstatning, jf. Jydske Tegnelser 1724–30 fol. 36^r–v. 7 Kruses memorialer refereret i den i note 2 nævnte supplikprotokol. Det fremgår heraf, at de er behandlet i »conseillet« den 2. juni 1723, hvor der bevilges gratis proces til begge sagens parter, mens moderation i dommene udskydes til højesterets afgørelse. Kruses første memorial er desuden i en mindre udførlig ekstrakt indført i RA, Danske Kancelli, Gratial Protokol 1722–23 s. 450–451, hvor vi i margen finder Frederik 4.s egenhændige påtegning: »Vi forlanger først herover Conseils betænkning hvad herved videre var at foretage.« Af en tredje af kancelliets registre, Cancelli Protokol 1722–23 s. 469, ses, at sagen den 28. april bevilgedes indstævnet for højesteret, hvilket blev meddelt rettens »øverste tilforordnede« ved kgl. skrivelse af 30. april (RA, Danske Kancelli, Sjællandske Tegnelser 1723–24 nr. 125 fol. 81^v). 8 Jf. henvisning i højesterets voteringsprotokol, note 1 ovenfor. 9 Højesterets dombog er ikke bevaret

for denne periode, og det kongebrev, som skulle til, før eksekutionen kunne finde sted, har jeg også forgæves eftersøgt i rigsarkivet (men Danske Kancellis registre fra disse år synes dog heller ikke at være helt komplette). At de skulle være blevet benådet, kan udelukkes, eftersom vi har Testrups samtidige oplysning om, at henrettelsen fandt sted (se ovenfor side 113). Laurs Nielsen har jeg fundet som nr. 22 i »Bog over Jernfangerne ... paa Bremerholm«. Han blev slået i jern den 3. juli 1724 og var endnu levende i 1741, hvor han sammen med andre straffefanger blev »henleveret til Stokhuset« (RA, Søetaten, Holmens chef, Ekvipagekontoret, Bog over jernfangerne og betlerne på Bremerholm, s. 22–23). Om tinghøjen se Trap: *Danmark* (5. udg.) VI.1 s. 153. 10 *Samling af Vers og Indfald forfattede af Mag. Christen Lassen Tychonius* ... Odense 1776 s. 22–25. 11 DFS 1906/27 1892, Achton Friis: »Fra Heden«, kronik i *Nationaltidende* 11/6 1933. Aakjærs oplysning går ud på, at visen »endnu i hans tid har været sunget blandt bønderne i Fjends herrede«, men det må være mundtlig meddelelse til Villads Christensen (se Christensen 1908–10, 374 note 1), for det omtales hverken i Aakjærs kronik i *Skive Folkeblad* 8/2 1910 eller i optrykket heraf (Aakjær 1910). 12 Evald Tang Kristensen: *Gamle folks fortællinger om det jyske almuoliv* 5te afdeling. Kolding 1893 s. 188–189 nr. 471 (gengivet med udgavens retskrivning).

Forkortelser:

DFS = Dansk Folkemindesamling.

D.L. = Christian 5.s Danske Lov af 1683.

DS = Evald Tang Kristensen. *Danske Sagn*. 6 bd. Århus og Silkeborg 1892–1901.

DST = Evald Tang Kristensen. *Danske Sagn. Ny Række*. 6 bd. København 1928–39.

Falsterske Retssager = DFS 1934/18. Niels Stenfeldt: »Falsterske Retssager fra Gamle Dage«. 1932.

Kamp + nr. = Inger M. Boberg (ed.). *Dansk Folketro samlet af Jens Kamp*. København 1943 (Danmarks Folkeminder Nr. 51). Numrene henviser til kapitel F, s. 189–239, hvor man kan finde en del supplerende materiale om retssager mod kloge folk i sidste halvdel af forrige århundrede, idet jeg under udarbejdelse af nærværende artikel først sent blev opmærksom på Kamps samling.

NLA = Landsarkivet for Nørrejylland.

RA = Rigsarkivet.

Bibliografi:

Andersen, Valdemar. 1967. Registrering af tingbogstof. *Fortid og nutid XXIII* (1966–68) 183–187.

Bjørk, E. A. 1950. En trolddomsproces fra det 19'de århundrede. *Jyske Samlinger* Ny R. I (1950) 176–181.

Blicher, Niels. 1800. *Venlige Forestillinger til alle Danske Bønder i Anledning af et den 18de Martii 1800 af Overtro begaaet Mord paa en uskyldig gammel Enke*. København.

Bæksted, Anders. 1959 og 1960. *Besættelsen i Thisted*. 2 bd. København.

Carøe, K. 1919. Hekseri eller Hysteri paa Ovrø for 100 Aar siden. *Fra Frederiksborg Amt* 1919 22–32.

Christensen, Villads. 1908–10. Hekseprocesser fra Midtjylland (Viborg-Skive Egnen). *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 3. R. VI (1908–10) 313–376.

Christensen, Villads. 1923. En Forskrivelse til Fanden i 1803. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* 4. R. IV (1922–24) 124–143.

Dillner, Elisabet. 1961. Lisa of Finshult and her »Smöjträ«, i: Carl Hermann Tillhagen (ed.) i: *Papers on Folk-Medicine given at an Inter-Nordic Symposium at Nordiska Museet, Stockholm 8–10 May 1961*. Særtryk af *Arv* 18/19 (1962–63) 159–362.

Douglas, Mary. 1970. *Thirty Years after Witchcraft Oracles and Magic*, i: Mary Douglas (ed.). *Witchcraft: Confessions and Accusations*. London, s. xiii–xxxviii.

- Espersen, J. C. S. 1908. *Bornholmsk Ordbog*. København.
- Eskildsen, Claus H. 1933. En vanskelig Casus. *Sønderjydske Maanedsskrift* X (1933) 63–64.
- Evans-Pritchard, E. E. 1935. Witchcraft. *Africa* 8 (1935) 417–422.
- Firth, Raymond. 1964. *Essays on Social Organization and Values*. London.
- Fogtman, Laurids. 1806. *Alfabetisk Register over de kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve. Aar 1660–1800 i 17 Bind*. Bind I–II. København.
- Frydendahl, H. C. 1934. Eskel Sørensen paa Gelbjerg. Vends Herreds Sagaskriver. *Fynsk Hjemstavn* 7 (1934) 134–140.
- Frydendahl, H. C. (ed.). 1935. Hvad ieg veed og hvad ieg meen om Trolddom Sansigere Maane Vise igien Spøgelser og Forvarslere. Efterladt Haandskrift af Eskel Sørensen. *Fynsk Hjemstavn* 8 (1935) 38–46, 54–63.
- G. 1936. Kvinden, der bedrev »mystiske Kunster«. Et Kapitel af Overtroens Historie. *Østjydske Hjemstavn* I (1936) 178–181.
- Haugner, C. C. 1937 og 1938. *Maribo Historie*. Bd. 1–2. Maribo.
- Henningsen, Gustav. 1969a. Trolddom og hemmelige kunster, i: Axel Steensberg (ed.). *Dagligliv i Danmark 1620–1720*. København, s. 161–196, 727–731.
- Henningsen, Gustav. 1969b. Hekseforfølgelser, i: Axel Steensberg (ed.). *Dagligliv i Danmark 1620–1720*. København, s. 353–376, 736–738.
- Henningsen, Gustav. 1969c. The papers of Alonso de Salazar Frias. A Spanish Witchcraft Polemic 1610–14. *Temenos* 5 (1969) 85–106.
- Henningsen, Gustav. 1970. Hekseforfølgelser, i: Rudi Thomsen (ed.). *Historien*. København (Gyldendals Opslagsbog), sp. 396–398.
- Henningsen, Gustav. 1971, 1973. Den europæiske hekseforfølgelse. *Jordens Folk* 7 (1971) 112–131 = *The European Witch-Persecution*. Copenhagen 1973 (DFS-Translations No. 1) [med tilføjelse af 14 s. bibliografi og noter].
- Hvidtfeldt, Johan. 1955. De danske landstingsarkiver. *Fortid og Nutid* XIX (1954–56) 274–280.
- Haack, O. 1940. Om den »uægte« eller lavere Grad af Trolddom i Danmark. *Nordisk Tidsskrift for Strafferet* 28 (1940) 223–236.
- Ilse, Grethe. 1971a. Tingbogsregistrering for edb – et forsøg. *Fortid og Nutid* XXIV (1969–71) 675–699.
- Ilse, Grethe. 1971b. Tingbøger i Landsarkivet for Sjælland før år 1700. *Fortid og Nutid* XXIV (1969–71) 700–709.
- Jacobsen, J. C. 1966. *Danske Domme i Trolddomssager i øverste Instans*. København.
- Jacobsen, J. C. 1971. *Den sidste Hexebrænding i Danmark 1693*. København.
- Jakobsen, Anton. 1912. Hekseprocesser ved Voergaards Birketings Ret. *Vendsyssel Folk og Land* IV (1912) 52–74.
- Jørgensen, J. U.; Hald, K. & Steensberg, A. 1968. Tingbøger. *Fortid og Nutid* XXIII (1966–68) 412–421.
- Knudsen, Gunnar. 1945. Heksene i Vemmelev Kirke, i: Øst og Vest. *Afhandlinger til-egnede Arthur Christensen*. København, s. 208–212.
- Knudsen, Hans. 1916. En Vogns forargelige Smørelse paa Aagaard. *Samlinger til Jydske Historie og Topografi* 4. R. II (1916) 417–443.
- Knudsen, Hans. 1918. Nødild i Møgeltønder. *Samlinger til Jydske Historie og Topografi* 4. R. III (1917–19) 220–222.
- Kofoed, C. A. 1929. Meddelelser om Beboerne af den 69. Selvejergaard Vestre Pilegaard i Klemensker Sogn. *Bornholmske Samlinger* 20 (1929) 63–100.
- Laursen, Henr. 1940. Anders Natmands Koglerier. Et Tidsbillede fra det 18. Aarhundrede. *Historisk Aarvog for Thisted Amt* (1940) 317–331.
- Lykke, Jakob. 1909. »Heksemordet« i Brigsted. *Aarvog udg. af Historisk Samfund for Aarhus Stift* II (1909) 19–61.
- Matthiesen, C. C. 1936. En Kvaksalverisag fra det 18. Aarhundrede. *Dansk Veterinærhistorisk Aarvog* III (1936) 168–170.

- Matthiessen, Hugo. 1910. En forskrivning til Satan 1732. *Vejle Amts Aarbøger* 1910 40–59.
- Monter, E. William. 1972. The Historiography of European Witchcraft: Progress and Prospects. *The Journal of Interdisciplinary History* II (1972) 435–451.
- Nielsen, O. (ed.). 1868. Uddrag af Kristen Sørensen Testrups Rinds Herreds Krønike. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* I (1866–67) 337–374, II (1868–69) 1–78.
- Norrie, Gordon. 1926. En Hexehistorie fra 1924. *Bibliotek for Læger* 118 (1926) 168–74.
- Overgaard, N. 1930. En Heksesag fra 1726. *Hardsyssels Aarvog* 24 (1930) 158–169.
- Piø, Iørn. 1963. Folketro, i: Axel Steensberg (ed.). *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede*. Bind I. København, s. 171–208, 669–670.
- [Piø, Iørn & Mathiesen, Eske K.]. 1974. *Oldtids-Minde i Folke-Munde. En udstilling om Svend Grundtvig*. København, Det kgl. Bibliotek.
- Rasmussen, Poul. 1968. Principper for udarbejdelsen af registre og regester til – samt udtag af – tingbøger og dombøger. *Fortid og Nutid* XXIII (1966–68) 422–424.
- Roos, Carl (ed.). 1922. Ludvig Holberg: Hexerie eller Blind Allarm, i: Carl Roos (ed.). *Ludvig Holberg, Comoedierne og de populære Skrifter*. Festudgaven. Bd. II. København.
- Secher, V. A. 1872. En forkrivelse til Fanden i det 18de Aarhundrede. *Samlinger til jydsk Historie og Topografi* IV (1872–73) 92–98.
- [Skjelderup, Jacob W. =] Nicodæmus a Virimontibus. 1778. *Anlæg til en Hexe-Proces eller sandsynlige Tanker om Hexerie og andet derunder hørende Koglerie*. København.
- Strange, Helene. 1934. Heksedom fra Sdr. Ørslev. *Lolland Falsters Historiske Samfunds Aarvog* XII (1934) 60–61.
- Tage-Jensen, S. 1942. *Danske Kriminal-sager 1838–1938*. Odense.
- Thiele, J. M. 1823. *Danske Folkesagn*. 4 bind. København 1818–1823.
- Thiele, J. M. 1843. *Danmarks Folkesagn*. 2 bind. København.
- Trevor-Roper, Hugh R. 1967. The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries, i: *Religion, the Reformation and Social Change*. London. = *Om hekser og heksejakt*. Oslo 1968 (Cappelens upopulære skrifter).
- Werlauff, E. C. 1858. *Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil*. København.
- Aakjær, Jeppe. 1910. *En Landsby-Tragedie*. Holstebro. [Optrykt efter *Skive Folkeblad* 8/2 1910].

Summary

Witch Persecution after the Era of the Witch Trials.

A Contribution to Danish Ethnohistory

The history of European witch belief during the eighteenth and nineteenth centuries is a neglected field of study. It is difficult to assess the extent of witch-belief in large areas of Europe owing to the fact that judicial source material ceases to exist after certain dates, when witch-trials were abolished by law, which was enforced in 1682 in France, in 1714 in Prussia, and in 1736 in England and Scotland. In Denmark the laws relating to sorcery and witchcraft were not repealed until the mid-nineteenth century; this fact provides us with judicial source material covering the period of 150 years following the last official witch-burning in 1693. Denmark thus offers particularly favourable conditions for the investigations into the decline of witchcraft which have been the object of interest for much recent research, but for which most scholars would frankly admit that they have as yet been unable to provide an explanation.

This article makes no attempt to furnish a definitive solution to the problem of why Europeans ceased to believe in witches. It should rather be regarded as a criticism of the manner of presenting the problem, which in its previous form has been formulated on the basis of a number of fallacious assumptions. It is, for example, asserted that the educated ruling classes of Europe repudiated witch-belief as far back as the Age of Enlightenment. This is only partially correct where Denmark is concerned: educated people repudiated the witch-belief of the common people, and the judges gradually came to make a habit of taking the "witch's" part in cases of witchcraft accusations, but the theoretical possibility of witchcraft was never denied. Not until 1850 was it possible for a legal commentator to openly deny the possibility of bonds with the devil, but the law which stipulated burning alive for this crime was not repealed until 1866. The penalties for sorcery had been superseded somewhat earlier by a relatively mild clause relating to deception by signs and conjurings (1840), which was included as part of the new penal code of 1866. This clause was the occasion of a volte-face in the treatment of sorcery cases by the courts, for while before 1840 the person charged was in danger of life imprisonment and confiscation of property, provided it could be proved that he himself believed in his arts and was skilled and experienced in their practice, after 1840 these very factors could lead to the acquittal of the accused, since it was reasoned that a person acting in good faith could not be penalised for fraud.

A further untenable assumption held that by as early as the end of the seventeenth century the demand for witch-trials from the populace had decreased. The Danish records show no sign of a lessening in witch-belief among the common people. On the contrary, the man in the street evinced the greatest indignation over the judges' habitual acquittal of witches at the end of the seventeenth century, and the marked decrease in the number of trials after 1700 can be explained by the simple fact that people came to realize the futility of bringing these cases before the courts. The proliferation of cases of assault and battery of persons accused of witchcraft witnesses to the need felt by the peasantry for witch-trials right up to the middle of the previous century. In 1722 the inhabitants of Grønning in North Jutland burned a woman by binding her to a kingspost in the room and setting fire to her house. In 1800 some peasants in East Jutland, incited by an itinerant wise woman, beat an old beggar-woman to death. In both these cases the ringleaders of the witch lynchings were sentenced to death. In 1862 a group of clergy at the Ålborg diocesan conference in North Jutland reported that witchcraft accusations were a serious social problem in their parishes. A massive witch persecution took place in a moorland village in South Jutland as late as 1924. A smallholder suspected of witchcraft was debarred from entering all his neighbours' property, forbidden to make purchases at the grocer's shop, and when it came to the point where he could not get his milk to the dairy, he was brought to the verge of suicide. Attention was drawn to the matter during a case of fraud brought against a cunning man who had assisted the people of the moorland village to carry out antiwitchcraft ceremonies directed against the accused smallholder.

For the purpose of this investigation the judicial source material has been divided into four categories: first to be dealt with are actual witch-trials, including action for defamation of character appertaining to accusations of witchcraft, and cases of assault and battery on "witches". Next come cases against cunning folk engaged in antiwitchcraft. A third group is composed of cases against persons practising other types of magic: "calling up" with the sieve and shears, attempts to discover a thief by means of ordeal, or magical treasure-hunting. These cases have nothing to do with witchcraft, but they underline the importance the authorities attached to even the most innocent forms of sorcery. The fourth and last group contains the pledge-trials, where, in contrast to the witch-cases, attempts to make a pact with the Devil actually did take place. A man was in fact executed in 1721 for having pledged himself to the Devil in pen and ink, but in the last recorded case, from 1803, the delinquents were released with a severe caution.

This article makes no attempt to exhaust the Danish material. I have written it with

the aim of drawing attention to the large quantity of material that in all probability is in existence, and which would be revealed by a systematic examination of our extensive juridical archives, which are completely intact for the whole period of the eighteenth and nineteenth centuries. An investigation on these lines would provide more information on the length of the period when witch-burnings might have continued to take place in Denmark if majority opinion had held sway. Until we are able to define more exactly the point in time when witch-belief began to lose its hold over the population, we cannot begin to seek for the historical causes of this development.